

GELİŞİM ERZURUM

Yıl 4 | Sayı 24 | Eylül 2022 | 20 TL | ISSN 2757-5020

Mihat Kılıçoğulları

ISSN 2757-5020

9 770275 750207

**Yaşamak,
yalnızca soluk almak değil çalışmaktır.**

içindekiler

02 Doğu Batı Arasında Felsefe
Ayşe ACAR

06 Söyleşi:
Taçlı Yazıcıoğlu
Muaz ERGÜ

09 Selçuklu Bir Günde Kurulmadı:
Zorlukları Sevk ve İdare Edebilmek...
Doç. Dr. Başak Burcu EKE

12 Kentin Florası
Mustafa DUMAN

14 Türk Kültüründe Kadın
Doç. Dr. Zeliha TEKİN

17 İsmail Hakkı Tonguç'un
Mektupları ve Klasik Eğitime
Karşı Özgürleştirici Eğitim
Firdevs GÜMÜŞOĞLU

26 Erzurum'da Bir Garip Ozan:
Necati Güler
Hayati KERGET

31 Erzurum Askeri Genel Valisi
Sergey Mihailoviç Duhovsky'nin Anıları
Dr. Sıtkı Yılmaz KUŞKAY

GELİŞİM ERZURUM

Palandöken Gelişim
Derneği'nin yayın organıdır.

ISSN: 2757-5020

YIL 4 | SAYI 24
Eylül 2022 | 20 TL

İmtiyaz Sahibi

Lokman LOKMACI

Yazı İşleri Sorumlusu

Numan ÜN

Sayfa Tasarımı

/Alfabê

İletişim

Solakzade Mahallesi
2. Marketler 13. Çarşı Sokak
Palandöken/Erzurum
0 (530) 544 76 72

gelisimerzurumdergisi

Baskı & Cilt

BERİKAN OFSET MATBAA
Gerson Sanayi Sitesi
Yenimahalle/Ankara

**Matbaa Sertifika
Numarası**

47109

© Her hakkı saklıdır.

Bu dergide yer alan yazı, makale, şiir ve fotoğraflar elektronik ortamlar da dahil olmak üzere yazılı izin olmaksızın kullanılamaz.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yayımlanan eserlerin tüm mesuliyeti yazarlarına aittir.

DOĞU BATI ARASINDA FELSEFE

☰ Ayşe ACAR

Ne isek o oluşumuzu bilimcimizin önüne koymadan özgürlüğü erek edinmek olanaklı değildir. Yapıcıları tarafından inşa edilen tarihin şimdiki dilinde kendisini hazır bulan bir birey, kendisine “*ben kimim?*” sorusunu yönelttiğinde öncelikle “*şimdinin toprağında*” yetişmediğini fark etmelidir. Her insan kişisi geçmişin emek verdiği, dünden bugüne aktarılan bir mirastır. Dil, günlük yaşamın adetleri, beceriler ve dertler bir kuşaktan ötekine aktarılırken mirası devralan “*kendim*” dediği şeyi devralır. Düşünce ediminin gerçek anlamda henüz kendini göstermediği bu noktada insanın karşısında iki olasılık durmaktadır; ya devraldığı mirası değişikliğe uğratmadan sonrakilere ulaştıracaktır ya da aldığı mirası, üzerine düşünme yetisini kullanarak değişikliğe uğratacaktır. İkinci olasılık; tarihin sürekliliğine ve özgürlüğe olanak verir. Bu olasılıkta tarih dondurulmuş bir zaman dilimi değil, yaşayanların özgürlüğe doğru yaptığı yolculuktur.

Tarih bilinci üzerinden düşünme eğilimlerinin sınıflandırılması felsefe literatüründe

büyük bir öneme sahiptir. Prof. Dr. Takiyettin Mengüşoğlu “tarihsiz” olarak nitelendirdiği doğu insanı ve toplumunu “geçmiş ve gelecek bilinci olmayan tek boyutlu zamanda yaşayanlar” olarak nitelendirirken tarihten bir süreklilik edimi olarak bahseder.² Doğulu için geçmiş kritik edilerek şimdiye çağırılmış değildir, gelecek ise hemen hemen yok gibidir. Dünle hesaplaşmayan, yarını hesaba katmayan bu düşünme eğiliminin yapıp ettikleri yap-boz tahtasına benzemektedir. Batıda ise durum tamamen farklıdır. Tarih sahibi olanların yurdunda “*hiç kimse dünü inkar edemez; dünü bilmezlikten gelemez; başarılar unutulmaya terk edilemez. Çünkü batıda dünün başarılarıyla bugünün başarıları arasında bir hesaplaşma vardır. Bu hesaplaşmada pozitif olan ele alınır, yürütülür; ona yeni şeyler katılır. Negatif olan terk edilir.*”³

Tarihsel süreklilik/tarihlilik; felsefenin, bilimin ve teknolojinin neden batıda üretildiğinin yanıtını verir bize. Doğuda süreklilik ve süreç yoktur. Sürecin hazır sonuçlarını alma bu toplumların ancak

dış görünüş ile ilgili olan yaşamlarını değiştirebilmektedir.⁴

▶ Peki “Doğu” neden bu haldedir?

Prof. Dr. Taylan Altuğ, “Türkiye’nin Tini ve Felsefe” alt başlığında çıkardığı *Hakikat Korkusu* isimli eserinde bu soruya şöyle bir yanıt veriyor;

“*Doğu geleneğinde, düşünme var olan şeyi karşısına bir nesne olarak koymaz ve onu bu şekilde düşünmez; düşünme içe dönerek, dilin kendisine naklettiği kutsal öze yönelir ve şeylerin özünü burada arar. Varolan, duyulara verilmiş ve düşünce (akıl) tarafından kavranabilir bir şey olarak görülmez.*”

Düşünmenin karşısına nesneyi koyamamak öznenin doğumunu engelleyen şeydir. Özne – nesne ayrımının yaşanmadığı Doğuda şeyler Tanrı ya da Mutlak’ın varlığını ima eden görünümüdür. Güneşin altında yeni bir şey yoktur. Dün, bugün ve yarın değil, mütemediyen aynı gün yaşanmaktadır. Doğuda “bu nedir?” diye nesneye yönelmemek, geçici olana varlık vermemek nesnenin ve öznenin Tanrı’da

1 G. W. Hegel, Gelenek Üzerine (Felsefe Tarihi Üzerine Notlar) – Alman İdealizmi 2, Editör: Çeviri: Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, 2021, s. 76.

2 Takiyettin Mengüşoğlu; “Tarihlilik, Tarihsizlik, Felsefi Arkiv, Sayı 16, s. 116

3 Mengüşoğlu, Tarihsizlik, Tarihsizlik, Felsefi Arkiv, Sayı 16, s. 118

4 Taylan Altuğ; Hakikat Korkusu, Sia Yayınları, 2021, s.123.

yok edilmesidir. Durum böyle olduğunda Tanrı'nın yeryüzünde insan diye bir halifeyi neden yarattığı sorusu da cevapsız kalmaktadır.

Altuğ şöyle diyor; “Doğu’da özgürün özgürle ilişkisi değil, fakat tözsel ilişki (yani bireyin töz tarafından yutulmuş olması) egemendir ve bu da birey bakımından bir bilinçsizlik ilişkisidir.”⁵

Sorun, kişinin kendini doğadan, zorunluluk alanından çekip alacak bilince ulaşmamış olmasından kaynaklıdır.

Alman filozof G. W. Hegel, Doğu’nun içinde bulunduğu bu durumu “insanlık tarihinin başlangıcı” olarak değerlendirir.⁶ Özgürlük anlayışının tarihi olan bu tarihin başlangıcında özgürlük bir tek kişiye mahsustur. Bir sonraki uğrak olan Yunanlılar ve Romalılar’da bazı insanlar özgürken, dünya tarihini doğudan batıya doğru hareket eden bir süreç olarak okuyan Hegel’e göre son durak olan Batı’da herkes özgürdür.⁷

➤ Batı ve Herkes İçin Özgürlük Meselesi

Özgürlüğün herkes için gerçekleştiği yer olarak Batı’yı gören Hegel acaba bu tespitin ardından gerçekleşen iki dünya savaşı, Yahudi Soykırımı, Irak İşgali gibi meselelere şahitlik etseydi “kendinde ve kendi için” olan özgürlük idesinin tarihte gerçeklik kazandığını yine de söyler miydi? Öyle ya; bu tür bir özgürlük evrensel olacağı için yere ayak basan tüm insan kişileri için istenmiş

olmalıdır. Hegel’den sonra tarihe gelenler olarak durumun böyle olmadığını biliyoruz. Yeryüzünde bir takım insanlar özgürdür ve epeyce kalabalık olan bazıları ise değildir. Antik Yunan’dan bir adım ileri gidilememiştir. Batı’nın içine girdiği krizden çıkış yöntemi olarak zaman zaman eleştirel filozofların antikiteye geri dönüş önerileri bu bağlamdan okununca oldukça ilginçtir.

Nietzscheci ifadeyle Batı’da Tanrı ölmüştür fakat geride büyük bir boşluk bırakmıştır. Değerlerin soyuta çekilip salt biçimselleştiği Batı’da yalnızca nesne değil huzursuzluk da keşfedilmiştir. Prof. Altuğ’un yorumu dikkate değerdir; “*Bunalm, kültür değerlerinin gitgide soyutlaşıp biçimselleştiği ve bunun tarih, gelenek adına ne varsa ondan kopma anlamına geldiği bir “son-durum”dur. Kültür kendi temellerinden boşalmış, temelsiz kalmıştır.*”⁸

“Herkes için özgürlük” ifadesi başta olmak üzere söylenen sözlerin içi boşalmış, Kant’ın görülmüş kavramlarına dönen kelimeler boş konuşmaların ana malzemesi haline gelmiştir.

➤ Doğu Batı Arasında Türkiye

Doğu ile Batı arasında coğrafi bir köprü olmanın avantajlarını ve dezavantajlarını yaşayan Türkiye, batısında (İyonya – Ege Bölgesi) felsefenin doğumuna ev sahipliği yaparken doğusunda dinin gelişimini seyretmiştir. Türkiye’nin Doğu ile Batı’yı bir arada tutan bu

özelliği kimi zaman şans kimi zaman da şanssızlık olarak yorumlanmaktadır. “Coğrafya kaderdir,” iması Doğu-Batı ayırımından okunduğunda sanki bir tek Türkiye için geçerli değildir. Bu coğrafyada yaşayan insanlar ne tam doğulu ne de tam batılıdır, kaderi belirlenmemiş; aynı anda hem doğulu hem batılı olma potansiyeline sahipmiş gibi durmaktadır.

“*Kendinde*” olan Doğu ile “*kendi için*” olan Batı’nın aşılacak yükseltilmiş bir sentezi olarak “*kendinde ve kendi için*” olma potansiyelinin bu topraklar için geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Peki bu nasıl olacaktır?

Öncelikle ne isek o oluşumuzu bilincimizin önüne koymamız gerekecektir. Dünya tarihini özgürlük idesinin gelişimi olarak okuyan Hegel’i dikkate alarak; içinde bulunduğumuz dönemi tanımak için “bu topraklarda şimdi, şu an “özgürlük” denilen kavram nasıl algılanmaktadır?” sorusuna yanıt aramamız gerekir.⁹ Şayet bulduğumuz yanıt “keyfiyet” ise bu tespitin hemen ardından “*nasıl oldu da insanımız bu topraklara ait değerleri dikkate alarak bir yaşam kurmuyor/kuramıyor, değerlerin bağlayıcılığı neden erozyona uğramıştır?*” sorusunun yanıtı verilmelidir.

“*Bu topraklara ait değerler,*” meselesi ele alınmadan bu soruya yanıt verebilmek olanaklı değil gibidir. Ne isek o oluşumuzu bilincimizin önüne koymak meselesi burada

5 Taylan Altuğ; Hakikat Korkusu, s. 23.

6 Tery Pinkard, Hegel, Çeviren: Mehmet Barış Albayrak, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 487.

7 G. W. Hegel, Tarihte Akıl, Felsefe Tarihine Bir Giriş, Alman İdealizmi 2, Editör, Çeviri: Güçlü Ateşoğlu, s. 80.

8 Taylan Altuğ; Hakikat Korkusu, s. 34.

9 Tery Pinkard, Hegel, s. 487

da devreye girmektedir. Hangi topraklardayız biz? Anadolu'da. Doğu ile batının kesiştiği topraklara Anadolu denilmektedir. Nedir Anadolu? Pek çok medeniyetin ve kültürün deneyimini taşıyan kadim bir coğrafya. Bugün bu coğrafyada yaşayanlar, ayak bastıkları toprağın onlara sunduğu meyve ile beslenenler (dolayısıyla her gün Anadolu toprağından doğanlar) bilincinde olmasa bile Thales'in, Diyojen'in ve hatta Kibele'nin de mayasıyla yoğrulmuşlardır. Bugün "Biz Kibele'nin, Diyojen'in, Tha-

les'in torunlarıyız," denilmiyor tabi. Ama bir zamanlar öyleydi. Anadolu denilince bugün yaşayan insanların dilinde başka isimler var; Hacı Bektaş, Mevlana ve Yunus Emre.

Neden bu üç insanla övünç duyuyoruz? Ne diyor bu üç insan bize?

"Dili, dini, rengi ne olursa olsun iyiler iyidir." "Bizim narımızda kadın, erkek farkı yok eksiklik noksanlık senin görüşlerinde." Bu sözler Hacı Bektaş'a ait.

"72 milleti bir bilmeyen halka müderris de olsa, Hakk'a asidir." Bu da Yunus Emre.

"Ne olursan ol yine gel." Mevlana'nın bu sözünü ise tüm dünya duydu.

13. yy da söylenen bu sözler herkes için söylenmiş sözlerdir. Çinli, Amerikalı, Fransız, Iraklı, Afganistanlı, Alman... herkes için söylenmiştir. Bu sözler Anadolu'nun evrensele açılan kapıdır. Anadolu'da tüm insanlığı kucaklamak bu coğrafyanın henüz gerçekleşmemiş kaderidir!

Ne isek o oluşumuzu bilincimizin önüne koyacaksak öncelikle buradan başlamalıyız kanaatindeyiz. Ve ardından şu sorunun yanıtını vermeliyiz;

“Nasıl oluyor da insanımız bu topraklara ait değerleri dikkate alarak bir yaşam kurmuyor/kuramıyor?”

Elbette aydınımıza büyük iş düşüyor. Devralınmamış büyük bir miras var ortada. “*Anadolu İnsan Felsefesi*” üzerine kürsülerde ders verilmi-

yor, kalem oynatılmıyor olması Anadolu ozanlarının suçu değildir. Kaygusuz Abdal’ın derinlikli şiirleri üzerine felsefe kürsülerinde yorumsama (hermeneutik) yapılmamış olması bize ait büyük bir eksiklik. Doğu Batı arasında tüm insanlığa seslenen birileri var bu kültürde ama biz duymuyoruz. Duyup, geliştirip insanlığa armağan etmiyoruz. Bir gün bunlar da olur ümidiyle Kaygusuz Abdal’a kulak verelim;

Bu Adem dedikleri
El ayakla baş değil
Âdem mânaya derler
Suret ile kaş değil

Sonuç olarak; ne isek o oluşumuzdan hareketle özgün ve özerk özneler olabileceğimizi söylüyoruz. O öznelerin nesnelere yönelişi ve nesnelere kendilerine dönüşü yepyeni bir paradigma yaratabilir. Bu yenilik bilime, sanata ve felsefeye hakiki bir katkı olma potansiyeli taşımaktadır.

SÖYLEŞİ

TAÇLI YAZICIOĞLU

Sosyal Medya ve Z Kuşağı Üzerine

☞ Muaz ERGÜ

☞ **Taçlı Hanım siz hem bir sosyal bilimci hem de bir yazarınız, roman, öykü ve denemeleriniz var. Biyografinizi incelerken, “Çeşitli ülkelerde maddi kültür üzerine yaptığınız araştırmalarla doçent” olduğunuzu da okudum. Maddi kültür nedir? Bu kavramla ilgili neler söylersiniz?**

Maddi kültür, antropoloji, sosyoloji gibi birçok disiplinin öğretilerinden yararlanarak, nesnelerin ve mekânların yaratımı, tüketimi ve ticaretini inceleyerek bir toplumu anlamaya çalışan araştırma alanıdır. Anlayacağımız tüketim ya da tüketici toplumu gibi birçok konu etnografik yöntemlerle bu başlık altında incelenir. Tüm bunların yansımalarını izlediğimiz sosyal medya, benzer amaç ve yöntemlerle izlediğim alanlardan biri.

☞ **Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, WhatsApp, Snapchat, TikTok gibi sosyal medya kanalları bilgisayarı, interneti ve akıllı cep telefonu**

olan herkesçe takip ediliyor. İnsanımızın en cahilinden en okumuşuna sosyal medya hayatımızın içinde. Neler söylersiniz bu konuda? Sosyal medya sizin açınızdan ne ifade ediyor?

Sosyal medya toplumun artık iletişim aracı, her kesimden insan orada, herkes bir şekilde oradan haberleşiyor, haber alıyor ve veriyor. Gündelik hayatımızda gördüğümüz, eskiden gazetelerde okuduğumuz olaylar, kişiler, tepkiler, hepsi artık orada.

Ben de sosyal medyayı hem haber almak ve iletişimde kalmak için kullanıyorum hem de araştırıyorum. Dahası bir etnografi laboratuvarı olarak görüyorum. Eskiden görmekte ya da gözlemlemekte zorlandığımız birçok toplumsal durum, insanlık halleri, orada artık; erişilebilecek mesafede.

☞ **Sosyal medya hayatımızın olmazsa olmazlarından biri haline geldi. Aynı zamanda sosyal medyanın kötü tarafları, zararları,**

avantajları, hayatı kolaylaştırıcı işlevleri sürekli tartışılıyor. Hatta sosyal medya çoğu tartışmada şeytanlaştırılıyor, günah keçisi olarak ilan ediliyor. Siz ne düşünüyorsunuz bu hususta?

Sosyal medyayı iyi ya da kötü olarak yorumlamak anlamsız geliyor bana. Artık dünyanın bir gerçeği, bütünün ayrılmaz bir parçası ve her şey gibi diyalektikçe tabi. Orada düşünceler, duygular ve değerler ortaya çıkıyor, sonra hepsinin karşıtları. Sosyal medyada yanlış bilgiler verildiğinde bunun savaşı yine orada oluyor.

Daha önceleri gizli kalan her yüz, her tepki, cehalet ve bilgelik artık sosyal medyada herkesin gözü önüne gelmeye başlayınca, sosyal medya eleştirilmeye başlandı. Oysa orası hep söylediğim gibi bir ayna. Biz ne isek, o da o. Ayrıca her ne kadar yanlış ve eksik bilgi, dezenformasyon artsa da, bilgi ve haberlerin özgürce yayılması da arttı. Bilgi artık çok daha kolay paylaşılabilir, insanlar dünyanın dört bir yanından bir amaç etrafında toplanabiliyor.

➤ **Dünyada ve ülkemizde kuşak tartışmaları her dönemde yapılır. Bizde 68 kuşağı, 80 kuşağı vb... Dünyada Sessiz kuşak, Baby Boomer Kuşağı, X Kuşağı, Y kuşağı... Bugünlerde hem dünyada hem bizde Z kuşağı diye tanımlanan bir kuşaktan bahsediliyor. Z kuşağından övgüyle bahsediliyor. Siz bir makalenizde Z kuşağı tanımının çelişkili bir ifade ve eksik bir kavram olduğunu düşündüğünüzü belirtiyorsunuz. Nedir Z kuşağı? Var mı bir alâmetifarikası?**

O yazımda anlattığım gibi kuşak ya da nesil tanımlaması bir genellemeyi içinde barındırır. Bu bilimsel değil, Amerika'daki pazar araştırması şirketleri tarafından önümüze sürülen ve buradaki reklam, pazarlama şirketlerinde benimsenen ticari bir taktiktir. Dolayısıyla Z kuşağı tanımı hepten çelişkili bir ifade ve eksik bir kavramdır. Neden övgüyle söz edildiğini anlamak imkânsız, hali hazırda nesneliği tartışılan bir kavramı övmek?

Bunları detaylı bir şekilde Birikim Dergisi'ndeki Piyasanın Şu "Z Kuşağı" yazımda açıklamıştım. Amerika menşeli nesil isimlerinin orada bile geçerliliği muallaktayken, bize uyarlanması diğer her tür demografik genelleme gibi yanılabilir. Z'den sonra hangi harfin önümüze sürüleceği o günkü piyasa koşullarıyla ilgilidir. Neticice bir alâmet-i farikasının olmadığı gibi, toplumsal değerlendirmeye yapmak isteyenleri de çelişkili bir ifadedir. Her genel-

leme gibi birçok eksiklik içerir. Bugün insanların tıpkı astrolojik burçlara bakar gibi kendilerini bir kuşak ismiyle tanımlamaya çalışmaları ve bundan memnun olmaları bana çok ilginç geliyor doğrusu.

➤ **Hem sosyal medyayı kullanıyorsunuz hem de sosyal medya üzerine düşünüyor, araştırma yapıyor ve yazıyorsunuz. Sosyal medya araçlarının insana geniş bir özgürlük alanı sunduğu, demokratik bir yapısının olduğu, isteyen herkesin dilediği çevrimiçi platformda kendini**

ve yeteneklerini sergileyebildiği söyleniyor. Burası gerçekten özgür bir ortam mı?

Özgürlük her zaman bir diğerininkini ihlâl edene kadar olsa da, tabii ki, sesini duyuramayan birçok kişi, gençler, aktivistler, haklarını arayanlar da oradan seslenebiliyor. Devletlerin gözetim yapması, sosyal medya şirketlerinin kâr amacı da güttüğünün unutulması, algoritmalarının bizi tüketime ya da siyasi tercihlerimizi etkilemeye dek uzanması gibi özgürlüklerimizi zedeleyici yönleri kadar, tam tersi de var orada. Bu şekliyle de dünyanın, ülkenin bir yansıması.

Eskiden de reklamlarını kapatamadığımız televizyonlar, filmlerde kullanıldığı belirtilmeyen gizli reklamlar vardı. Neticede bizler hep bunlarla uğraştık: Manipüle mi edildiğimizi, özgür iradeyle mi karar verdiğimizizi anlamaya çalıştık.

➤ **TikTok üzerine iki önemli makale yazdınız. “TikTok’u anlayabilmek için öncelikle onun ne tür bir piyasada ve o piyasanın neresinde olduğuna” bakmak gerekir diyorsunuz. Evet, TikTok hangi piyasada ve piyasanın neresinde?**

TikTok tabii ki tek bir piyasada değil. Yüksek teknolojiden, reklama, müziğe birçok piyasayı içinde barındırıyor. Diğerlerinden çok daha yeni olmasına karşın kullanıcı sayısı olarak ilk onda ve dünyanın dijital reklam gelirinin yüzde beşinden fazlasına sahip – bizde fenomen denilen influencer’ların reklam getirisi eklenirse bu daha da artabilir. Bugün dünyanın en ciddi ekonomi dergilerinden biri olan The Economist’in bile geçenlerde TikTok’ta aktif olarak yer almaya karar verdiğini anımsamak gerekiyor. Birçok sanatçı, yazar da, kimsenin tanımadığı kişiler de, ünlü ünsüz herkes orada ve diğer sosyal medya uygulamalarının uzunca bir süre yaptığı gibi bir ayırma uğramadan izlenme şansına sahip.

TikTok algoritması ilkin ergenler için büyük fırsat olarak görüldü ama sonra demografik olarak çok farklı kesimlere ulaştı, siyaseti, haberciliği yönlendirdiği gibi, sanatta da etkin olduğunu görüyoruz. En ilginç örneklerinden ikisi, Tik-

Tok İşçi Filmleri festivallerini düzenlenmesi, TikTok Sineması kavramının doğuşu... Her kesime ulaşabilen ve sesini duyurabilen bir mecra. Metoo ya da BlackLivesMatter toplumsal hareketleri de TikTok sayesinde daha etkili olabildiler.

➤ **“TikTok algoritması” diyorsunuz. Bahseder misiniz bu algorithmadan? Diğer algoritmalarından farkı neler? TikTokun hızla yaygınlaşmasında bu algoritmanın ne gibi etkileri oldu?**

TikTok algoritması diğer birçok sosyal medya uygulamasının aksine sadece ünlülerin lehine çalışmayarak ilerlemediği için fark yarattı. Sosyal medya uygulamaları sizin ilginizi daim kılmak üzerine odaklıdır.

TikTok algoritması çoğu kişinin birkaç yıl sonra farkına vardığı bu eğilimi, en baştan keşfetti. İlgili-İlgisiz görünen birçok videoyu ardı arkası kesilmeksizin bir diğerine ekleyerek, bilgisayar oyunlarındaki o akıcılığın farklı bir türüsü sağlayarak bağımlılık yaratmayı becerdi. Bunun kendi kodunu yazıp uygulayabilen ve bunu güncelleyebilen, Darwin’in, en uygunun hayatta kalabilme ilkesini temel alarak çalışan genetik algoritmalarıdır. Tabii ki bunlar bizim izleyebildiğimiz kadar. Yazılımların çoğu açık olsa da, başkasının yazdığı programı anlamak pek kolay değildir.

➤ **TikTok videolarının izleyicide bağımlılık yaratmasını nasıl açıklarsınız?**

Artık algoritmalar, yapay zekâ, kendi performanslarını kendileri kontrol edebilmekte, bir kullanıcının zevk ve ilgisinin hangi yönlerde olduğunu keşfedebilmekte. Bağımlılık konusu sadece TikTok’la kısıtlayabileceğimiz bir durum değil. Herkesin elinde bir akıllı telefon var. Ekran süresinin saatleri bulunduğu şu günümüz dünyasına baktığımızda herkes bağımlı. Tüm o bağımlılığın içindeki en bağımlı olduğunuz mecrayı yaratmaya çalışıyor tüm uygulamalar. Yalnız aynı zamanda yeni uygulamalar da çıkıyor ve o piyasayı bölüyor.

➤ **Sosyal medyanın geleceği sizce nasıl olacak? Güç dengeleri nasıl değişecek? Kimler en çok etkilenecek?**

Tabii ki bugünden görmeye başladığımız piyasadaki parçalanmışlık artacak. Dijital gelecekte Çin’in hâkimiyetinin daha da belirginleşeceğini düşünmek için kâhin olmaya gerek yok. Nüfusu ve uzun yıllardır dijital teknolojiye yaptığı yatırımlarla Çin aynı zamanda üretimin de kalesi ve merkezleşmiş bir stratejiyi senelerdir kuruyor. Kimlerin etkileneceğinin cevabı da çok basit: Herkes. Çünkü üretim araçları değişince, tüketim ve yaşamın her alanı değişecek. Eğitimden, edebiyata, sanata, bilime... Bizlere düşen bu gelişmeleri yakından takip etmek ve insanlığa getirilerinin daha da fazlaşması için çalışmak.

➤ **Son olarak neler söylersiniz?**

Bu önemli konulara yer verdiğiniz için Gelişim Erzurum Dergisi’ne ve size çok teşekkür ederim.

SELÇUKLU BİR GÜNDE KURULMADI: ZORLUKLARI SEVK VE İDARE EDEBİLMEK...

Doç. Dr. Başak Burcu EKE*

“Roma bir günde kurulmadı” diye güzel bir söz vardır. Bu söz bizlere hayranlık duyduğumuz şeylerin bir anda olamayacağını, bir süreç gerektirdiğini hatırlatır. Süreç tek bir an değildir. Süreçte yaşananlar ile şekillenen bir dizgi vardır. Birbirini izleyen değişimler söz konusudur.

Selçuklu için de durum farklı değildir. Ne yazık ki bizler zaferlere odaklanırken başarı öncesinde yaşananları görmezden geliyoruz. O zaman da sanki zafer odaklı tarih anlayışı yanlış gibi anlaşılıyor. Yanlış olan yaşam gerçeğinden uzak hamasi bakışla yoğrulmuş romantik değerlendirmeler yapmıyoruz.

Selçukluların tarih sahnesine bir anda yıldız gibi parlamış olduğunu düşünüyoruz. Selçuklu tarihini 1040 Dandanakan Za-

feri ile başlatıyor, öncesinde yaşananları bir paragraf ile es geçiyoruz. Oysa Selçukluları Selçuklu yapan 1040 öncesinde yaşadıklarıdır.

Selçuk Bey 10. yüzyılın sonlarına doğru Yengikent Yabgusu ile sorun yaşadığı için Cend şehrine göçmek zorunda kalmıştır. Selçuk Bey’in peşinden çok sayıda kişinin gittiğini düşünmek yanlış olur. Çünkü hiçbir zaman hiç kimse kurulu düzenini bozmak istemez. Ama elbette zaman içinde kendilerine katılanların sayısı artmıştır.

Cend şehrine göçer göçmez her şeyin istedikleri gibi gittiğini de düşünmek büyük bir yanılıdır. Selçuk Bey en büyük oğlu Mikail Bey’i kaybeder. Mikail Bey, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey’in babasıdır. Babalarını küçük yaşta kaybeden torun-

ların sorumluluğunu dedeleri Selçuk Bey üstlenir. Selçuk Bey 1009 yılında vefat edince oğlu Arslan Yabgu idareyi devralır. Onunla birlikte Selçuklular gittikçe güçlenmeye başlarlar. Daha iyi bir yurt arayışında Maverâünnehir tarafına geçerler. Gazneliler bu sırada Selçukluların güçlenmesinden memnun değildir. Sultan Mahmud, Selçukluların ne kadar güçlü olduklarını anlayabilmek adına Arslan Yabgu’yu sarayına davet eder.

Bu davette Sultan Mahmud, Arslan Yabgu’ya, askere ihtiyacı olsa yardım için kendisine kaç kişi gönderebileceğini sorar. Arslan Yabgu, “Bu yayı kendi boyuma gönderirsem 30.000 kişi derhal gelir.” diye cevap verir. Sultan Mahmud devamında daha fazlasına ihtiyacı olursa ne

kadar yollayabileceğini sorar. Arslan Yabgu, Sultan'a doğru eliyle bir ok atmış ve bu oku alıp götürürse 10.000 kişi daha geleceğini söyler. Arslan Yabgu ismi ile müsemma bir kişilik olarak cesur ve atılgandır. Gazneli Mahmud sormaya devam ettikçe Arslan Yabgu daha fazla asker sayısı söylemiştir. Balhan'a gönderilecek bir ok ile 100.000 atlı, bir oku Türkistan'a gönderdiğinde ise 200.000 atlı geleceğini söyler.

Arslan Yabgu ve onunla birlikte Selçuklular bu pervasızlığın bedelini çok ağır ödemiştir. Gazneli Mahmud Selçukluları küçümsememiş, gelebilecek bu asker sayısını ciddiye almış ve Arslan Yab-

gu'yu Kuzey Hindistan'da Kalincar Kalesi'ne hapsedmiştir.

Selçuklular Arslan Yabgu'nun hatasından ders çıkarılmış ve güç olarak daha üstün oldukları zamanlarda ilm-i siyaset çizgisinden ayrılmamışlardır. Her söyledikleri doğru olmuş ama her yerde her doğruyu söylememişlerdir.

Arslan Yabgu gibi etkin ve karizmatik bir lideri kaybeden Selçuklular yeni bir sayfa açmak ümidi ile Maveraünnehir'den Harizm Bölgesine doğru gitmiştir. Büyük ümitlerle açılan bu sayfa ne yazık ki baştan aşağı kanla kaplanacaktır.

Harizmşah Altuntaş'ın oğlu Harun, Gazneliler ile

yaşadığı sorunda Selçuklular ile müttefik olmuş ancak sonrasında tam olarak bilinemeyen bir sebeple Selçuklulara karşı tavır almıştır. Selçuklular ile hep sorunu olan Cend hakimi Şah Melik ile anlaşmış ve ondan Selçukluları ortadan kaldırmasını istemiştir. Şah Melik'e gönderilen mektupta şöyle yazılıdır : "Hiç beklemeden büyük bir ordu ile Selçuklularla savaşmaya git ve onların kökünü kazımaya ve başlarını ezmeye çalış. Nefes alan bir kişiyi bile sağ bırakma!"

1034 yılında Kurban Bayramı'nın dördüncü günü, Selçuklular nerdeyse tarih sahnesinden silinmenin eşiğine gelmiştir. Ölen kişi sayısının

8000 kadar olduğu söylenir. Yaşayanların, özellikle de kadınlar ve çocukların çoğu esir edilip götürülmüştür. Kılıç ve ok yaraları ile perişan Selçuklular tekrar Horasan'a doğru gitmeye karar verirler.

Gazneli tarihçi Beyhaki Selçukluların Horasan'a doğru giderlerken donmuş Ceyhun Nehri'nden geçtiklerini, kış zamanının çetin şartlarında eversiz çıplak at sırtında Ribat-ı Nemek isimli yerleşime vardıklarını yazar.

Tuğrul Bey ve Çağrı Bey, çıplak at sırtındaki Selçukluların atları üstünde fırtına olmalarını sağlayacak büyük bir karar alırlar. Önlerinde tek bir seçenek vardır, o da en iyisi olmak. Ama önce yaralarını sarmaları gerekmektedir. Gazneli Sultan Mesud'dan hakimiyetindeki Horasan'da yaşamayı talep etmeleri gerekmektedir. Babası Sultan Mahmud ile kendi amcaları Arslan Yabgu arasında geçmişte yaşananlar bu talebi tehlikeli hale getirmektedir. Selçukluları Selçuklu yapan bir diğer özellikleri de cesur olmalarıdır.

Geçmişin hesaplaşmaları devam ederken Gazneli Sultan Mesud belki kendi gücüne fazla güvenmesinden, belki Selçukluların askeri gücüne ihtiyaç duymasından, belki de Selçuklu gibi bir potansiyelin diğer rakipleri ile birlikte olmasını engellemek niyetiyle Selçukluların Horasan'a geçiş isteğine olumlu yanıt verir.

Tuğrul Bey ve Çağrı Bey liderliğinde Selçuklular Horasan'ın hakimi olmayı kafalarına koymuşlardır. Horasan düğümünü çözerlerse, peşi sıra İran, Arap Yarımadası,

Kafkaslar ve Anadolu şeklinde fetih silsilesi imkansız değildir.

Horasan verimli toprakları ve İpek Yolu ticaretinin önemli merkezlerinden biri olması dışında 3 milyon km²'den fazla bir alanı kaplayan geniş bir coğrafyadır. Bölgenin hakimi Gazneliler ekonomik olarak çok iyi durumdadır. Orduları ise çok güçlüdür. Selçuklular şartların aleyhine gibi durmasına aldırış etmemişler, büyük bir adanmışlık ile hedeflerine odaklanmışlardır. Selçuklular şartları ve kabiliyetlerini doğru değerlendirip muhteşem bir planı işlerliğe koyarlar.

Selçuklular "yağma" ile Horasan'ı ve Gaznelileri yıpratarak dağıtacaklardır. Gazneli Mesud'a sübaşından gelen bilgilendirme şu şekildedir: "Ey dünya sultanı ve zamanın hakanı, bilmiş olası ki Selçuklular her biri keskin ve kan dökücü kılıç gibi bir boydur. Hasımın göğsüne mızrak ve düşmanın başına çıplak kılıçtır. Her birisi demirden yay, kimse eğemez ve yakıcı ateştir, kimse değemez. Ölümünden korkuları yok ve hileleri çoktur. Halkın kalbine dehşetleri dolmuş ve gönüllerini heybetleri almıştır. Önceleri bunlar ülkemizin fakir ve zayıflarından idi."

Selçuklular 1040 yılı geldiğinde artık Gaznelileri yenmek için hazırdır. Dandanakan Ovası'nda 300 adet fil sahibi, ki bunu günümüzün tankları ile eş tutabiliriz, anlı şanlı Gazneli Mesud'un ordusunu tarumar etmişlerdir. Savaşın en sıcak anında bozguna uğrayarak kaçır gibi yapmışlar ardından Turan ya da Hilal

taktiği olarak anılan taktik ile sağ ve soldan düşmanı sararak yok etmişlerdir.

Dandanakan Zaferi ile ilgili asıl sorulması gereken soru genellikle sorulmaz. Gazneliler de savaşlarında defalarca Turan taktiğini kullanan bir Türk devletidir. Bu geri çekilişin hile olduğunu nasıl anlamazlar? Doğu Roma (Bizans) İmparatoru Romen Diyojen de dahil olmak üzere, Selçukluları tanıyan her düşman bu taktiği kullanabileceğinin farkında iken nasıl oluyor da Selçuklular her defasında bu taktiğin işe yaramasını sağlıyorlar?

Özgüvenleri ile bunu başarmışlardır. Rakipleri ya da düşmanlarının kendilerini aşağılamasına aldırış etmemek, onların kibrine oynamak büyük özgüven gerektirir. Özgüven için iç disiplin ve iç denetim şarttır. Kibirli insanın gözünün kör olduğunu, narsistin kendinden başka bir şey görmediğini akıllarından hiç çıkarmamışlardır. Aslında bu taktik ile düşmanı aldatıyor değillerdir. Düşman kibriden dolayı kendi kendini aldatmakta ve kendi sonunu kendi hazırlamaktadır.

Selçuklular 8 milyon km²lik alana sahip devletin kurucusu ve yöneticisi olmalarını akıllarını doğru ve etkin kullanmalarına borçludur. Selçukluların bizlere rehberliğini hakkıyla idrak edebilmemiz ancak rasyonel bakış açısı ile mümkün olacaktır. Şansları yaver gittiği için, bir günde kurulmuş gibi davranma yanlışlığından kurtularak ilk adım atabiliriz.

KENTİN FLORASI

☒ Mustafa DUMAN

Kalbinize bir kenti kilitlediğiniz zaman Soğdları da yad etmiş olursunuz. Zira, hem kent kelimesi hem de kilit kelimesi bize Soğd dilinden mirastır.

Soğdlar, bizim Maveraün-nehir'in büyük bölümünde en az 15 asır yaşamış bir kavim. 10. asırdan itibaren artık sadece hatıradırlar.

Tarihin kazanında eriyen kavimler, erirler fakat yok olmazlar. Adları yaşar, kelimeleri yaşar, kültürlerinden ve folklorlerinden unsurlar yaşar.

Bizim buralarda Paseanlar iyi bir örnektir. Ksenofon'un Phasianoi dediği Phasisliler veya Paseanlar; Aras nehri boyunda yaşayan bir kavimdi ve tarihin kazanında eridiler. Şimdi Pasinler dediğimizde, onların erimiş kulaklarını da çınlatmış oluyoruz.

Daha aşağılardan bir örnek de Sabinler. Roma'ya komşu bir site devletin halkı. Sabin Kızları diyerek başlayabileceğim hikâyeleri uzun ve acık-

lıdır. Hikâyenin kısa halinde, tarih kazanında erimelerinin sebebi ve vesilesi Romalılar.

Flora, Sabinler'de, yeşeren bitkiler aleminin tanrıçası ve onun adına bir bayramları da var. Romalılar, Sabinler'den ç/aldıkları Flora'yı kendi mitolojilerine de dahil ediyorlar. Artık Flora, baharda çiçeklenmeyi temsil eden tanrıçanın adıdır.

Orada kalmayacağını tahmin edersiniz. Üzerinden iki milenyumdan fazlası geçen Flora; günümüzde artık bir ülke, bölge veya yöredeki bitki, mantar ve bakteri türlerinin toplamına verilen addır.

"Bitey" diye Türkçe bir karşılık bulmuş fakat tutturamamışız.

Şöyle bir cümle, meramımı ifade için daha uygun olur kanaatindeyim: Flora'dan mahrum bir ova artık sadece bir çöldür.

Erzurum'u; şehrimizi yani, kurulduğu her yerde ve bin-

lerce yıl Flora besledi. Ovanın florası. Beslenenlere, günümüzde "Direy" diye bir karşılık bulduğumuz, hayvan varlığının tamamı demek olan Fauna'mız da dahil.

Ova şehrin annesidir. Onu sütüyle yani florasıyla besleyen annesi. Şehir hep emzikte ve anne hep yaşlanıyor.

Yaşlanma sebebi betondur diyerek sizi üzmeseydim keşke. Üzdüm bir kere madem,

devam edeyim: Maalesef, insanların modern ve postmodern zamanlarda daha da azgınlaşmış hırsları, aklımızı başımıza tez zamanda devşirmesek eğer, ovamızı çölden de beter bir beton çölüne haline getirecek.

...

Erzurumîyat veya Erzurumîyyat. Bazı metinlerde "ya" harfi şeddeli olarak geçtiği için iki türlü yazılışı da

makbul. Ancak biz ilkinin tercih edeceğimiz.

Erzurum, Erzurum zaten. Nisbet eki -î malumunuz, ait, dair, ilgili gibi anlamları var. Nihayet, -yat da çoğul eki.

Erzurum'a dair, Erzurum'a ait, Erzurum'la ilgili olanlar diye anlayabileceğimiz yere kadar geldik fakat burada duramayız. Türkiyat'ın Türkoloji veya Türklük bilimi olarak tarif edildiğini hatırlayınız lütfen.

Şimdi, hepsini toparlayarak bir Erzurumîyat tanımı yapabiliriz: Erzurum'un tarihi, kültürü, filolojisi ve antropolojisi başta olmak üzere somut olan ve olmayan kültürel miraslarını incelemek. İnceleyenlere de tabiiyle Erzurumîyatçı diyeceğiz.

Bilebildiğim kadarı ile Erzurumîyatçı olarak tanınan ve anılan ilk kişi Cemalettin Server Revnakoğlu'dur. Başka sahalardaki faaliyetleri ve kıymetlerini elbette göz ardı etmeden; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Abdurrahim Şerif Beygu, İbrahim Hakkı Konyalı, Enver Konukçu ve Erol Kürkçüoğlu'nu da bu isimle birlikte anmamız gerekir.

Niyetim elbette Erzurumîyatçılara dair bir liste çıkarmak değil fakat şehrin ve Erzurumîyatın yüzü, birisi arkadaşım, merhum iki tıp profesörünü de anmadan geçmem. Zeki Başar ve Ali Kurt.

İletişimin artması, kaynaklara erişimin kolaylaşması, büyük bir birikimin oluşması ve hepsinden mühim insanların doğdukları veya doğdukları yerden itibaren çevrelerine ilgilerinin yükselmesi Erzurumîyatı daha çok

insanın meşguliyeti haline getirdi. İçlerinde gıptaıyla takip ettiğim çok kıymetli arkadaşlarım da var.

...

Dergimiz geçen sayısında, kanaatimce şehre ve şehrin tanınırlığına katkılarını daha çok dikkate alarak, 9 hanımefendiyi kapağıma çıkardı.

Mutlaka hepsi birbirinden kıymetli hanımefendilerden birisi olan Hilal Turgut Erzurum ve Erzurumîyat açısından başka bir anlama denk geliyor.

Hilal Turgut bir akademisyen. Genetik mecburiyetinden dolayı da alçak gönüllü bir akademisyen. Bu alçak gönüllü akademisyenimizin yüksek gayreti Erzurum'un tarihi dokusu ve bilhassa florası hakkında. Bu konularda çalışıyor ve üretiyor.

Nihayet, Onun çalışmaları sayesinde Erzurumîyat'a yeni bir pencere açıldığını söyleyebiliriz. Mimari, tarih, kültür, folklor, sanat ve edebiyattan sonra, artık Erzurumîyat'a şehrin florası da dahil edilmiştir.

Temennim en kısa zamanda Erzurumîyat için bir de fauna penceresinin açılması. Tercihan yine şehrine sevdalı bir hanımefendi akademisyen tarafından.

...

Bizden sorulacak olursanız, sonunda yine başladığımız yere döndük: Bu şehri sevmek ancak ovasını ve nahırlarını esirgemekle mümkündür. Siz isterseniz, florasını ve faunasını diyebilirsiniz.

Bir dakika, bitey ve direy diyenler de buyursunlar.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN

Doç. Dr. Zeliha TEKİN

*“Türk budunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm
katunug kötürniş tengri il birigme: Türk milletinin adı sanı yok olmasın
diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten tanrı”*

Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi

Orta Asya’da yaşamış olan Türk kadınlarının sosyal statüleri, yönetimdeki pozisyonları ve eğitim seviyeleri hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlı olmasına rağmen Türk kitabelerinde özellikle de Orhun Yazıtlarında “hatun ve hatunun buyruğu” ile başlayan yönetsel ifadeler ve kadının üstün tutulup övüldüğü satırlara sıkça rastlanmaktadır. “Hatun” lakabı ilk kez Göktürkler zamanında “devlet yönetiminde hak sahibi kadın” anlamında kullanılarak kayda geçmiştir. Bu yüksek konuma bakarak kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğu ve erkekler kadar iyi bir eğitim aldığı söylenebilir. İslam öncesi Türk devletlerinde kadının konumunu incelediğimizde görüyoruz ki o döneme ait diğer toplumların aksine kadın el üstünde tutulmuştur. En iyi şaman bile kadınlar arasından çıkmıştır.

Bilge Kağan Abidesi

Türk mitolojisinde kadınların liderlik özelliklerinin vurgulandığı pek çok anlatı yer almaktadır. Örneğin Türklerdeki anaerkil özellikleri ilk kez Göktürk yazıtlarında (Kültigin Yazıtı'nın doğu yüzünde) adı geçen Şefkat Tanrıçası Umay Ana Miti'nde görmekteyiz. İskitlerin Tomris Hatun'u da "Pers kralına boyun eğmeyen cesur Türk Kadın Hükümdar" olarak anılmaktadır. Aynı şekilde Uygurların Tu-chie-c-hih/ Tuğ Şad unvanlı reisi Hakan Alp İlteber'in annesi Ulug Hatun da oğlu savaştayken, halkı idare eder, kanunlara uymayanları cezalandırırdı.

İslamiyetin kabulünden sonra bile kadınlara ayrımcı bir yaklaşım olmadığı görülmüştür. Nitekim Kutadgu Bilig'de şu ifadeler yer verir: "Senin ay gibi bir oğlun veya kızın olursa, onu kendi evinde terbiye et, bu işi yabancı elle bırakma. Süt annesi olarak iyi ve temiz bir kadın tut; oğlun ya da kızın temiz büyür ve uzun ömürlü olur." Kutluğ Terken Hatun'un kızı Sefvetüddin Padişah Hatun'un da çok yetenekli ve iyi eğitim almış olduğu bilinmektedir. Padişah Hatun, düzyazı ve şiir yazan hattat ve nakkaş olan bir kadındı.

Türk tarihinin her döneminde önemli bir konuma sahip olan kadın sultanlar, Katun (Hatun), Terken ve Kunçuy gibi önemli unvanlar ile onurlandırılmıştır. Anadolu Selçuklular ve Beylikleri döneminde ise kadın valiler görev yapmış (Doğa Hatun 1340-1350; Mısır Hatun 1420-1435 yılları arasında; Kayseri Valisi olarak görev yapmışlardır), yurt dışına elçiler göndermiş, hamam, medrese, şifahaneler yaptırmışlardır. Mısır Hatun 1432'de Kudüs'te

20 Mart 1930 tarihinde kadınlar ilk kez yerel seçimlerde oy kullanıyor.

bir medrese yaptırıp vakıf kurmuştur. Kayseri'deki Hatuniye Medresesi'ni de Mısır (diğer adıyla Hatice Hatun) Hatun yaptırmıştır.

Anadolu'da kadınlar hem toplumsal hem de iktisadi hayatta aktif rol oynamışlardır. Örneğin Anadolu Selçuklular zamanında kadınlar, "Fakiregan" diye adlandırılan Bacıyan-ı Rum teşkilatı adındaki kadın kollarıyla aktif rol oynamış, keçecilikten kilim ve halı dokumacılığına kadar pek çok alanda girişimde bulunarak üretime geçmiş, yeni iş sahaları oluşturmuşlardır. Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları) Anadolu Kadınlar Birliği anlamına gelmektedir. Rum kelimesi ise Anadolu anlamını ifade etmektedir. Bacıyan-ı Rum'un liderliğini Ahi Evran'ın (Şeyh Nasırüddin Mahmut) eşi, ünlü mutasavvıf Şeyh Evhadüddin Hamid el-Kirmanî'nin kızı Fatma Bacı yapmıştır. Fatma Bacı, başta Hacı Bektaş olmak üzere derviş ve erenler tarafından saygı görmüş bir kadındır ve bundan dolayıdır ki "Kadın Ana" diye de anıl-

mıştır. Kadınlara girişimci olmaları için verilen mesleki ve teknik eğitimler, usta-çırak ilişkisi çerçevesinde kadınların mesleki yeteneklerine göre ve uygulamalı olarak verilmiştir. Teşkilattaki her bacının mesleğini öğrendiği bir ustası bulunmakta, bu usta yalnızca ticari hayatta değil, eğitimden sonra da rehberlik etmekteydi. Bacılar, yalnızca kadınların faaliyet gösterdiği sanayi sitelerinde yan yana olan dükkânlarda işlerini sürdürmüşlerdir. Günümüzün kümelenme anlayışını yansıtan bu uygulama sayesinde satışlar ve verim artmış, ürüne kolay ulaşılabilmiştir. Bacıyan-ı Rum teşkilatında mesleki eğitimin yanı sıra kültürel, sanatsal ve tasavvufi eğitimler de verildiği için ekonomik ve kültürel yapıya da katkı sağlanmıştır. O dönemin kadınları erkeklerle birlikte dini sohbetlere, tasavvufi toplantılara iştirak edemedikleri için Bacı teşkilatlarının başındaki Bacılar, Ahi ocaklarında şeyhin verdiği eğitimi bir aracı olarak Bacı Ocağındaki kadınlara aktarmakta, böylelikle Ahi ahlaki ticari faaliyetlerde

bulunacak kadınlar tarafından da öğrenilmekteydi.

Eski Türklerde kadınlar, sosyal alanda da başka devletlerde olmayan pek çok hakka sahiptirler. Türklerde (örneğin Uygurlar) kadının boşanma hakkı erkek ile aynıydı. Kadınlar erkeklerle eşit oranda mal-mülk sahibi olabiliyordu.

Osmanlının kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar kadın, evde evladına ana, cephede düşmanına silah olmuş; toplumsal açıdan değerli ve kahraman sayılmıştır. Milli Mücadele Dönemi'nde direniş hareketi içinde yer alan Türk kadını,

mücadeleci kimliğiyle ön plana çıkmış, Tevhid-i Tedrisat ve Medeni Kanunun kabul edilmesiyle birlikte de hem sosyal alanda hem de eğitim alanında erkeklerle eşit haklara sahip olmuştur. Türk Ocakları'nın ve Türk Kadın Birliği'nin bu gelişmelerde önemli katkısı bulunmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanımla beraber Gazi Mustafa Kemal Atatürk, birçok Avrupa ülkesinden önce kadınlara 1930'da belediye seçimlerine katılma, 1933'te muhtar seçme ve seçilme son olarak da 1934'te milletvekili seçme ve seçilme hakkını vermiştir.

Atatürk'ün kadınlara verdiği bu yüksek değer sayesinde kadınlar, erkeklerle eşit haklara sahip olmuş, toplumda söz sahibi olmaya devam etmiştir.

“Toplumunu kalkındırmak istiyorsak, izlememiz gereken daha emin ve daha etkili bir yol vardır. O da Türk kadınına çalışmalarımıza ortak etmek, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, kadının, bilimsel, toplumsal ve ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcı ve koruyucusu yapma yoludur.”

-Mustafa Kemal Atatürk'ün 1925 Kastamonu'da yaptığı konuşmadan...-

İsmail Hakkı Tonguç'un Mektupları ve Klasik Eğitime Karşı Özgürleştirici Eğitim

✉ Firdevs GÜMÜŞOĞLU

Sözlü kültürden yazılı kültüre oldukça geç geçmiş olan Anadolu coğrafyasında mektuplaşmanın tarihi ve sıradan insanın mektuplaşmasının tarihi araştırılması gereken bir konudur. Bununla birlikte devleti yönetenlerin ve bürokratların da resmi olmayan mektuplarının incelenmesi de önemlidir. Ancak devletin önemli bir kurumunda yönetici olup da resmi yazışmanın dışında (aile bireyleri ve arkadaşları dışındakilere) mektup yazan bir yönetici bulmanın neredeyse imkânsız olduğu da öne sürülebilir.(2) Ancak, yaşamı boyunca imkânsız imkân dâhiline sokmaya çalışan İsmail Hakkı Tonguç sözü edilen yönetici tiplemesinden tümüyle farklıdır. O, ülkemizin eğitim tarihini ve eğitim kültürünü çok boyutlu olarak etkilemiştir. Tonguç, Türkiye'de yaratıcı, üretici, özgürleştirici eğitimin kuramcısı ve uygulayıcısıdır. Onun, İlköğretim Genel Müdürü olduğu dönemde yüzlerce mektup yazdığı bilinmektedir. Bunlar, Köy Enstitüsü Müdürlerine, öğretmenlerine, Milli Eğitim Müdürlerine, Vali-kaymakam gibi yerel yöneticilere, Köy Enstitüsü öğrencilerine ve

mezunlarına yazılmıştır. Onun eğitim felsefesi ve yönetim anlayışı açısından bu mektupları çözümlenmek, çok zengin veriler içerdiği için değerlidir. Tonguç, 1930'lu yıllarda arşiv oluşturmanın önemini çok iyi bilen bir eğitimciydi. Tonguç'un mektuplarında ve pek çok başka kaynakta onun bu özelliği anlatılır.(3) Onun kitapları ve mektuplarındaki yönetime dikkatle bakıldığında bir bilim insanının titizliği ve birikimini görmek mümkündür. Tonguç'un yaşamı boyunca yazmaya, fotoğraf çekmeye ve geleceğe belge bırakmaya özen gösterdiği, Köy Enstitüsü öğrencileri ve öğretmenlerine de bu alışkanlığı aşılamak istediği görülmektedir.

Tonguç sadece mektup yazmaz, çok önemli makale ve kitaplara da imza atar. O, Eğitim Kurslarından itibaren eğitimci adaylarını, sonraları Enstitü öğrencilerini yazmaya ve yazdıklarını yayınlamaya özendirdiği görülür. Aynı zamanda söz konusu kurumların yöneticilerinden, kurumlarının işleyişi ile ilgili resmi ve resmi olmayan düzenli raporlar ister. Bu raporların bazıları mektup biçimindedir. Bunlar da önem-

li belgelerdir, kurumun tarihine ve işleyişine ilişkin veriler sunar. Öte yandan Tonguç'un görsel belgeye de büyük değer verdiği bilinmektedir. Hemen hemen bütün fotoğraflarında Tonguç'un boynunda asılı bir fotoğraf makinası olduğu görülür. Ziyaret ettiği köylerde, Eğitim Kurslarında, Köy Enstitüleri'nde sürekli fotoğraf çeker ve Enstitü öğrencilerine fotoğraf dersi verilmesini teşvik eder. Bu öğrencilerden bazıları, öğretmenlik yıllarında fotoğraf makinasını bir tutku olarak yanlarından ayırmaz.(6)

Köy Enstitüleri'nin Eğitim İlkeleri Tonguç'un mektuplarının içeriği ile Köy Eğitim Kursları ve Köy Enstitüleri'nin eğitim ilkeleri arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır.8 Her iki uygulamada görülen temel özellik, köyü canlandırmaya, bilimsel bakışı açısı ve uygulamalarla köyün içinde bulunduğu ilkel yaşam koşullarını değiştirmeye odaklanmasıdır. Özellikle Köy Enstitüleri, nüfusun önemli bir kesiminin köylerde yaşadığı yıllarda fırsat ve olanak eşitliğini yaşama geçirmiştir. Buraya kabul edilen çocukların, köy çocuğu olması zorunludur. Ancak kız çocuk-

ları için bu zorunluluk esnetilmiş, kasabalardan başvuran kız çocukları geri çevrilmeyecek kızlara yönelik pozitif ayrımcılık yapılmıştır. Bu eğitim anlayışının bir başka yönü de, aşağıda ana hatlarıyla açıklayacağımız gibi hümanist nitelik taşımasıdır. Bu kurumlardaki eğitim özgündür. Bu eğitimin içeriğinde yer alan maddi ve kültürel yaşamın üretiminin, günün sosyoekonomik gerçekliğinde bir karşılığı bulunur. Günün koşullarında ülkenin ihtiyaçları saptanarak Edirne'den Kars'a, Ankara'ya, Trabzon'a, Diyarbakır'a, Antalya'ya İzmir'e dek bütün Anadolu coğrafyasında, bölgelerin gereksinimine göre eğitim verilir. Köy Enstitüleri'nin başlangıçta bir müfredatı bile yoktur. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Yücel'in ve Tonguç'un tercih ettiği bu uygulamada müfredat, yaşamın gereksinimlerinden hareketle oluşturulur. Bu yaklaşımla ilintili olarak, kültür derslerinin yanı sıra, coğrafi koşullara ve üretim biçimine uygun olarak, örneğin Kars Cılavuz'da hayvancılık, Trabzon Beşikdüzü'nde balıkçılık, Aksu Köy Enstitüsü'nde narenciye üretimi yapılır. Bu yönüyle yaşamın gereksinimleri ile uygulama arasında paralellik bulunur. Tonguç'un eğitim anlayışında kuram, uygulamadan- yaşamdan çıkar. Benimsemeyen "iş içinde eğitim" ilkesine uygun olarak kuram, "iş"le sınılanır ve "iş"e karşılık gelir. Bazen matematik dersinde öğrenilen geometri bilgisi binaların yapımında, fizik dersinde öğrenilen elektrik veya enerji bilgisi elektrik santrali yapımında uygulama alanı bulur. Bazen de bir binanın çatısının yapımı esnasında Pisagor ve Öklid bağlantısı öğretilir. Her türlü bilgi, öğretmenlerin ve usta eğitimcile-

rin öncülüğünde, öğrencilerle birlikte yaşama geçirilir. Eğitimde planlı, çok yönlü, yaratıcı, üretici ve yapıcı bir yaklaşım söz konusudur. Bu anlayışın gereği olarak, her yer dersliktir! Sadece duvarlarla çevrili mekânlarda değil; bir binanın çatısında, mutfakta, ahırda, atölyelerde, tarlada, bahçede, ören yerlerinde, kısaca yaşamın olduğu her yerde ders yapılır. Yine bu eğitim sistemi, doğa ve insan sevgisini eksenine alır, bu bakımdan da hümanisttir. Öte yandan henüz Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış, ardından II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı bir ülkede öğrencilerin üretici olması, eğitim ekonomisi açısından da kendine yeterli bir ekonomik uygulamanın ortaya çıkmasını sağlar. Köy Eğitim Kursları'nın ve Köy Enstitüleri'nin kurulduğu yerleşkelerde verimsiz araziler yeşertilmiş, bataklıklar kurutulmuş ve her yer ağaçlandırılmıştır. Yukarıda Köy Enstitüleri'ndeki eğitim felsefesini hümanizmle ilişkilendirmiştik. Bilindiği gibi Hümanizm, Rönesans'ın insanlığa armağanıdır. Gökberk'e göre Rönesans'la birlikte ilk kez ele alınan sorun, insan sorunudur. "İnsan' arayan, "insanın" özü ile bu dünyadaki yerinin ne olduğunu araştıran çalışmalara Renaissance'ta -ve sonraları da- humanizm adı verilir."9 Gökberk, Rönesans'la birlikte insanın, evrensel bir organizmanın renksiz bir üyesi olmanın kurtulduğunu, onun kişiliğini arayan, benliğinin özel renklerini bütün canlılığıyla ortaya koymak isteyen birey olarak yarattığını dile getirir. Bu yüzden de Gökberk, Rönesans'ın bir individualizm çağı, individualite'lerin doğduğu bir dönem olduğunu söyler. Bu gelişme, ulus devletin ortaya çıkışı ile örtüşür. Türkiye'de ise

Hümanizm, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda önemli tartışma konuları arasındadır.¹⁰ Yücel'in kitaplarında ve klasik eserlerin çeviri çalışmalarında da hümanizm karşımıza çıkar. Bu bağlamda (Yücel'in bakanlığı döneminde) kurulan Tercüme Bürosu, ülkemizin kültürel yaşamını zenginleştiren eserlerin yayınlanmasını sağlar. Platon'dan Konfüçyüs'e, Mevlana'ya dek Doğu ve Batı klasik eserleri dilimize kazandırılır.¹¹ Yücel şöyle der: "Garp kültür ve düşüncesinin seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye, medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve bu âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir."¹² Yücel, çocukları her türlü yanlış ve batıl inanışlardan, muzır telakkilerden uzak tutan, edebi zevklerini, milli ve insani duygularını yükselten, onlarda okuma zevkini kökleştiren bir edebiyatı ihtiyaç olarak belirtir. Bu ihtiyaç doğrultusunda Köy Enstitüleri'nin bütününe söz konusu yerli ve çeviri eserler gönderilir, öğrencilerin bunları okuması sağlanır. Tonguç'un da katkısıyla insan, doğa ve hayvan sevgisi bu kurumların temelindeki harc olarak kabul edilir. Sonuç olarak, Köy Enstitüleri hümanist değerlerin yeşerdiği, güçlendiği kurumlar haline dönüştü. Bu kurumlarda, Gökberk'in belirttiği "evrensel organizmanın renkli bir üyesi" olan insan yetiştirildi ve kolektif içinde birey olma kültürü yaratıldı. Köy Enstitüleri'nde uygulamaya konan hümanist anlayışın, Batı'dakinden en önemli farkı, kolektif aidiyet ile birey olmak arasındaki bağın koparılması, aksine güçlendirilmesidir. Bunun sonucunda da Köy

Enstitüsü öğrencileri arasında dostluk, kardeşlik, doğa, hayvan ve insan sevgisi temel değerlerler arasına girerek yaygın olarak benimsendi. Sonraki yıllarda Köy Enstitüleri mezunları aracılığıyla, Türkiye'nin eğitim ve kültür yaşamını etkiledi.

➤ Bürokratik ve Tutucu Yönetime Karşı Bir Diyalog Yöntemi: Mektuplaşmak!

Yukarıda kısaca değinildiği gibi Köy Enstitüleri'ndeki eğitim ilkeleriyle, Tonguç'un yönetim anlayışı ve uygulamaları paralellik gösterir. Geleneksel yönetim anlayışında, yönetenle yönetilen arasında ast-üst ilişkisini kurmak, makamla olan mesafeyi arttırmak, derinleştirmek, aşılabilir duvarlar yaratmak yöneticinin kendini saydirması ve "yöneten" olduğunu hissetmesi-hissettirmesi açısından önemli sayılır. Bu bakımdan yöneticilik, kişinin iktidar sahibi olması, gücünü ve otoritesini sıklıkla anımsatması anlamına gelir. Tonguç'un yöneticiliğinin söz konusu anlayışla uzaktan yakından ilgisi bulunmaz. O, İlköğretim Genel Müdürlüğü makamını; yönetenle yönetilen arasındaki mesafeleri kısaltmaya, işleyişi hızlandırmaya ve eğitim alanında köklü değişimler yaratmaya yönelik bir işleve büründürmeyi amaçlar. İşte onun mektuplaşması bu amaca hizmet edecektir ve Tonguç'un tercih ettiği bir yöntemdir. Engin Tonguç'un deyişiyle; 1936-1946 yılları arasında eğitim ve köyün canlandırılması için yapılan çalışmalara karşı olan, "elverişsiz bürokratik ve tutucu yönetim içerisinde yeni bir iş yapabilme anlayışıyla mektuplaşma bir yöntem olarak seçilmiştir."¹³ "İmparatorluktan kalma, tutu-

cu bir resmi yazışma sistemi içerisinde, insanların olağanüstü çabalara yönlendirilmeleri sağlanamazdı. Bazen yumuşak, bazen sert, ama her zaman ıctenlikli, insancıl bir yaklaşımla onların inançlarına, duygularına seslenmek gerekiyordu. Aralarında bu tür bir iletişim kurulmalıydı ki, ortak bir ülküye, bir ereğe doğru tüm güçleri harekete geçirebilsin."¹⁴ "Mektuplaşma yolu açık tutulunca resmi kanalların işlememesinden kaynaklanan yetersizlik, kişilerin bürokrasiye duyduğu güvensizliği, çoğu kez haklı güvensizlik, iyice ortaya çıkmıştı. Yorucu, hatta bunaltıcı olduğu halde, mektuplaşma yolunu açık tutmakta kararlıydı."¹⁵ Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Tonguç'un tercih ettiği iletişim yöntemi, eşitsiz koşullar içinde "diyalogdur". İrfan Erdoğan'a göre iletişim; "eşitlikte diyalogdur, egemenlikte baskı ve mücadeledir, bir anlamın iletimi, bir alışveriş, bir ilişki ve ilişki-deki faaliyettir."¹⁶ Eşitliğin sağlanması için, eşitsiz koşullarda diyalog temelli bir iletişim yöntemi geliştirmek Tonguç'un eğitim anlayışıyla örtüşür. O güne dek bürokrasinin her alanında olduğu gibi, eğitim kurumlarında da diyalogdan uzak bir uygulama karşımıza çıkar. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında eğitime ilişkin bir takım reformlara rağmen eğitim; dine dayalı, ezberci, geleneksel yöntemlerle ve çağdışı uygulamalarla yapılmaktadır.¹⁷ Kız çocukların okullaşma oranı düşüktü, toplumsal cinsiyet eşitsizliği en temel sorular arasındaydı. Kız okullarında ancak yaşlı ve çirkin erkeklerin öğretmenlik yapmasına izin verildiği bilinmektedir.¹⁸ Bu anlayış, Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda eğitimcileri etkisi altına

alan bir gerçekliktir.¹⁹ Bu durumu yakından bilen Tonguç, klasik eğitim anlayışının tersine, eğitimde “diyaloga” önem verir. Tonguç, öğretmenin anlattığı, öğrencinin pasif dinleyici olduğu, öğretmenin özne, öğrencinin nesne olarak görüldüğü, bilginin yaşamdan uzakta bir yerlerde durduğu, üretimden kopuk ve ezberci eğitime şiddetle karşı çıkar. Tonguç için mektuplaşma bir diyalog yönetimidir. Aynı zamanda ulaşımın ve iletişimin oldukça güç olduğu tarihsel koşullarda, mektup son derece önemli bir iletişim aracıdır da... O, eğitimin her kademesindeki kişiyle diyalog kurmaya özen gösterir. Öte yandan diyalogun, sözler, cümleler ve duygular toplamı olmamasına, toplumun ihtiyaçları yönünde dönüşüme katkıda bulunmasına önem verir. Bu bakımdan Tonguç, o güne dek ülkemizde görülmemiş bir eğitim anlayışının kuram ve uygulamada öncüsü olur. Onun düşüncelerinin evrenselliği derinlemesine incelenmeye muhtaçtır. Freire'nin dikkat çektiği gibi söz, diyalogu mümkün kılan bir araçtan öte bir şey değildir. “Söz”de iki boyut bulunur: “Düşünme ve eylem”. “Aynı zamanda praksişi olmayan hiçbir gerçek söz yoktur. Bu yüzden, gerçek bir söz söylemek, dünyayı dönüştürmektir. Hakiki olmayan bir söz, gerçekliği dönüştürmeyen bir söz, kurucu öğelerin birbirinden koparılmasıyla ortaya çıkar. Bir söz, eylem boyutundan yoksun bırakıldığı zaman, düşünme otomatik olarak zarar görür. Sözün yerini boş lafazanlık, yabancılaşmış ve yabancılaştırıcı dırır alır. Söz, boş laf, dünyayı açıkça itham etmeyi beceremeyen laf halini alır, çünkü dönüştürme yükümlülüğü olmayınca itham etme de

imkânsızdır ve eylem olmayınca dönüşüm olmaz.”²⁰ Freire, düşünce ve eylemin biraradalığını vurgular. Tonguç’un eserlerinde, “düşünce ve eylem” kavramlarına karşılık gelen “iş”tir. Tonguç, “iş”le insanın ve toplumun her türlü sorunun üstesinden geleceğini düşünür. Ona göre, “iş”in hem bireysel, hem de toplumsal boyutu bulunmaktadır. Tonguç için “iş”, imeceyi, yaratıcılığı ve toplumsal dayanışmayı içermelidir. Bir yandan da “iş”, bireyde sistemli düşünme yetisinin gelişmesine katkıda bulunur. Ancak Tonguç’a göre, “ruhen, kalben, fikren birbirine bağlanmayan insanlardan büyük ve devamlı, kendilerine haz verici hamleler, çok verimli, normalin üstünde işler beklenemez.”²¹ Onun için “iş” edimi; imeceden, sevgiden ayrılmayacağı gibi, eğlence ve coşkudan da ayrılmaz. Tonguç bu bilgiyi de Anadolu köylüsünün yaşamından çıkarmıştır. Aynı biçimde diyaloga dayalı “iş” ve yaşam anlayışı da buradan beslenir. Çünkü “Diyalog bir yaratma edimidir; bir insanın başka bir insan üzerindeki egemenliğinin kullanışlı bir aracı olarak hizmet edemez... Diyalog derin bir dünya ve insan sevgisi yoksa var olamaz... Sevgi aynı zamanda diyalogun hem temeli hem diyalogun kendisidir.”²² “Diyaloga giren özneler karşılıklı saygıyla doludur.”²³ Tonguç’un mektuplarındaki hitap ve söylem Freire’in dile getirildiği gibi diyaloga katılanların, düşünce ve eylemlerinin dönüşmesine ve kendilerini insan olarak hissetmelerine katkıda bulunur. Öte yandan onun mektuplarının ana eksenini “yaratma edimi” oluşturur. Tonguç mektuplarında; yöneticileri, öğretmenleri, usta öğreticileri ve öğrencileri mevcut

koşulları değiştirme potansiyeline sahip özneler olarak görür. Onları dinler, tavsiyelerini dikkate alır ve onlarla dayanışma içinde olacağının güvencesini verir. Tonguç’un mektupları; bilgi verici, yol gösterici, çözüm üretici ve akli kullanmaya önem veren içeriktedir. Öte yandan Tonguç’un mektupları açık veya örtülü olarak sevgi dolu iletiler bulunur. Mayo’nun, anımsattığı gibi Freire’de sevgi, “diyalogun temeli”dir.²⁴ Tonguç’un mektupları da ülke, doğa ve insan sevgisiyle dolu hümanist bir içeriğe sahiptir. Bu içerik onun mektuplarındaki söylemine de açıkça yansır: Köy Enstitüsü Müdürleri ve öğretmenlerine “Sevgili Kardeşim”, öğrencilere “Sevgili Öğlum” diye hitap eder. Tonguç, Batı’dan Doğu’ya dek bütün Köy Eğitim Kursları ve Köy Enstitüsü Müdürlerine mektuplar yazar. Onlardan da bu kurumların işleyişine ilişkin mektuplar alır. Bunlardan Kars Cılavuz Köy Enstitüsü Müdürü Ağanoglu’nun 5 Mart 1941’de Tonguç’a yazdığı mektup şöyledir: “Bir mektubunuzda resmi çerçevede ele alınmama değer meselelerin mektuplaşmalarla halli cihetine gidilmesi yolundaki direktifler vermişsiniz.”²⁵ Ağanoglu’nun mektubu gayri resmi bir rapor niteliği taşır. Cılavuz Köy Enstitüsü’nde gerçekleştirilen ve planlanan işlere ayrıntılı olarak yer verir. Tonguç’a sadece müdürler, öğretmenler değil Köy Enstitüsü öğrencileri de yazar. Bunlar bazen kişisel, bazen de ortak imzalı mektuplardır. Tonguç, bütün öğrencilere “Sevgili Öğlum” diye seslenir!²⁶ 1940’lı yılların başında Ardahan’da bir ilkokulu bitirmiş köy çocuğu Dursun Akçam’a “Sevgili Öğlum Dursun” sözleriyle yazdığı mektupta, sı-

cak bir sesleniş bulunur. Çocuk Akçam, “Tutamadım kendimi, oturdum ağladım. Kimdi bu babacan adam? Bir köylü parçasının gözlerinden öperek mektup yazıyordu Ankara’dan, ‘dileğin yerine getirilecektir!’ diyordu”.²⁷ Akçam’ın yaşamını değiştiren o seslenişteki sevgi, yüreklendirme ve diyalogdur. Yine Akçam’ın sonraki yıllarda öğretmenliğinde, öğretmen örgütlenmelerindeki öncülüğünde ve yazarlığında sıra dışı ilköğretim Genel Müdürü’nün o ilk seslenişteki etkisi görülür. Çünkü Tonguç, binlerce yıl boyunca unutulmuş köylünün çocuklarına önce Köy Eğitim Kursları, sonra da Köy Enstitüleri aracılığı ile başka bir dünyanın, insan olarak değer gördükleri bir dünyanın kapısını aralar. O sadece bir yönetici değildir, daha fazlasıdır: Öğretmendir, bütün Köy Enstitüsü öğrencileri için “Baba”dır.²⁸

Köy Enstitüleri uygulamasıyla, yüzyıllar boyunca “insandışılaştırılan” ezilenlere²⁹, Anadolu halkına, insan olmanın araçlarını vermiştir. Tonguç’a mektup yazan ve Enstitü yerleşkelerinde görüşen bütün öğrenciler, Tonguç’un kendilerini “insan” olarak hissettirdiğini belirtirler.³⁰ Cılavuz Köy Enstitüsü öğrencilerinden Kazım Altın, öğrenciliğinden öğretmenlik yıllarına dek Tonguç’a gönderdiği mektuplarda “Sayın Babacığım”, “Sayın Büyüğüm”, “Saygıdeğer Babacığım” ve “Emektar Baba” diye hitap etmesi şaşırtıcı olmasa gerek.³¹ Altın’ın, Tonguç’a yazdığı bir mektup şöyledir: “2.4.1941 tarihli kıymetli mektubunuz sevinçle aldım. O an içinde kalbimde bir çarpma hadisesi uyandı...”³² Tonguç’un, Altın’ın mektuplarına uzun yıllar boyunca yanıt verdiği görülmektedir. Altın, Kars Cılavuz Köy

Enstitüsü’nde öğrenciyken, II. Dünya Savaşı’nın devam ettiği koşullarda Tonguç’a yazdığı bir mektubunda “Harp denilen dehşetin uçurumunda kıvranan beşeriyetin, mes’ut bir bütünü halinde yaşıyoruz” demektedir.³³ Avrupa kan denizi içindeyken, dünya daha önce görmediği türden bir vahşet yaşarken, Kuzeydoğu Anadolu’nun yoksul çocukları arasından binden fazlası bu yerleşkede, 13-14 yaşındaki bu öğrencinin duygusuyla yaşamaktadır.³⁴ Altın 25 Haziran 1943 tarihli mektubunda ise Tonguç’a olan sevgi ve minnettarlık duygusundan söz eder: “Size bu kalbimin hislerini yazmak için kalemimde kuvvet bulamıyorum. Bana bu mesleği armağan eden siz babacığımıza minnet, saygı ve sevgiyle anlatacak kelime bulamıyorum. (...) Babacığım buna emin olunuz ki kalbimde yükselme hedefi var,

sayenizde gideceğim köyü değil bütün Türk köyünü Cennet gibi yapacağım. Yine kalbimi söylüyorum, benim hiçbir şeyde gözüm yok yalnız şu fikri taşıyorum, gideceğim yerden fayda bekleyiniz benim bütün gayem atılacağı fazifelerde Eser bırakmaktır.”³⁵ Altın, mezun olduktan sonra da görev yaptığı köylerden Tonguç’a yazmayı sürdürür. Tonguç’a öğrenciler tarafından yazılan mektupların bir kısmı, eğitim yaşamlarıyla ilgili bilgi vermek ve sorunlarını dile getirmekten ibaretken, bir kısmı da şikâyet niteliği taşır. Tonguç’un kendisine gelen mektupları ve dilekçeleri mutlaka yanıtlamaya çalıştığı görülür. Mektupların çoğuna Tonguç, öğretmen, baba ve ağabey kimliğiyle sıcak bir üslupla yanıt verir. Bununla birlikte yanlış bulunduğu konularda eleştirel bir üsluba sahiptir. Yanlışın düzelmesi için karşısındakine zaman tanıyan, koruyucu ve destekleyici bir üslup da söz konudur: “Dilekçenizdeki sözlerin bir kısmını sizlere hiç yakıştırmadığım için dilekçeyi işleme koymadım. Temiz, saf hayatımızın en ufak şekilde kirlenmesini uygun bulmadım. Hepinizin adlarının yazılı olduğu bu dilekçeyi hususi mektup gibi kendi evrakım arasında saklayacağım. Direktörünüze (Enstitü Müdürü. FG.) bile göstermek niyetinde değilim. Onun için size şu hususi mektubumla cevap veriyorum. Her birinizle Enstitüde veya hayatta görüşeceğim ve bu mektupla yazdıklarımın doğru olup olmadığını soracağım. Bilgi ve tecrübeleriniz çoğaldıkça benim dediklerimin doğru olup olmadığını soracağım.”³⁶ Sonuç olarak, Tonguç’un İlköğretim Genel Müdürü olduğu süre içinde kanıksanmış eğitim anlayışına karşı, en önemli mü-

cadele araçlardan biri mektuplardır. Tonguç bu süreçte iki değerli Milli Eğitim Bakanı olan, Saffet Arıkan ve Hasan Ali Yücel ile çalışır. Arıkan’la 1935’den Aralık 1938’e, Yücel’le Aralık 1938’den Ağustos 1946’ya kadar birlikte çalışır. Her iki bakanın da desteğiyle Tonguç, eğitim alanındaki düşüncelerini olgunlaştırır ve yaşama geçirme olanağı bulur. Bu tarihi fırsat yardımıyla o, diyalogcu, hümanist ve toplumu dönüştürücü bir eğitim uygulamasının mimarı olur. Mektupların Yazıldığı Yıllardaki “Atalet”! Yukarıda da dile getirildiği gibi Tonguç’u mektup yazmaya iten nedenlerden biri de ülkenin içinde bulunduğu koşullardır. Tonguç, “dağınık, perişan, bitkin köyü hareketlendirmek” amacıyla olduklarını belirtir.³⁷ “İş, çok ağır bir iş! Öyle safhalar var ki, onları hallederken öyle kayalara tesadüf ediliyor ki, granitleri tuzla buz etmek lazım geliyor.”³⁸ Tonguç’a göre ülkede derin bir atalet bulunmaktadır ve düşünülen “hamleyi besleyici hava yok”tur.³⁹ “Askerlerden köylerde istifade meselesi anladığım tarzda okuma ve yazma için düşünülüyor... Biz de yapacak münevverle köye giremeyiz. Onun için köyü harekete getirebilecek, içinden eleman bulmak lazımdır. (...) Bütün bu teşebbüsün gayesi ve mesnedi köyde istihsali çoğaltmak, teknikleştirmek, olabildiği kadar rasyonelleştirmektir. Hülasa dağınık, perişan, bitkin köylüyü hareketlendirmektir.”⁴⁰ Mektuplarda da görüleceği gibi, günün koşullarında Ankara’da Saffet Arıkan’ın ve Tonguç’un giriştikleri eğitim hareketinin önemini farkında olan az sayıda kişi bulunmaktadır. Bu yüzden de Tonguç, 24 Nisan 1938’de Ankara’dan Ferit Oğuz

Bayır’a yazdığı mektubunu, “Bura bildiğin gibi” diyerek, yorum yapmadan noktalar.⁴¹ Tonguç’un kamuoyuyla paylaşılan ilk mektubu 22 Şubat 1935 yılına aittir ve İzmir İl Millî Eğitim Müdürü Rauf İnan’a yazılmıştır. Mektup İzmir Kızılçullu’da açılması planlanan Eğitim Kursu ile ilgilidir. İnan’a “Resmi haber yoldadır! Durumu inceledikten sonra resmi emrin cevabını geciktirmeden veriniz ve mufassalca yazınız. (...) Mevcut binaları kadınlara tahsis edersiniz... Vekil Beyefendi bu tecrübeye de çok ehemmiyet veriyor... Resmi ve kati şeklini almadan yaymayınız” der.⁴²

İsmail Hakkı Tonguç mektuplarında sıklıkla yinelediği gibi, köylerde iş yapacak nitelikli insan son derece azdır. Öte yandan onun uygulamak istediği eğitim ve üretim anlayışını kavrayan, bütün varlığıyla sürece dahil olan kişi sayısı da azdır. Tonguç bu sorunu giderecek çareler arar ve eğitimde mevcut durumu analiz eden, çözümler üreten bir kitap yazar. Ferit Oğuz Bayır’a 24 Mart 1938 tarihli bir mektubunda Köyde Eğitim adlı bu kitabı yazarken yaşadığı güçlükleri ve kitabı yazma gerekçesini anlatır: “İstedğim evsafıta iş arkadaşım azdır. Bunu sana itiraf edebilirim. Birçok kimseleri, yeni ve kuvvetli işler için yetiştirmeyi gaye bilerek sahneye çıkarıyorum. Fakat randıman azdır. Bu işler mutavvasıt (orta çapta anlamında) adamın sökebileceği işler değil. İşte bu sebeplerden düşündüm taşındım, hiç olmazsa kitap vasıtasıyla beş on kişi kazanırız diyerek, herkesin balolarda, gazinolarda, pastahanelerde eğlendiği saatlerde, bunlara hiç imrenmeyerek, gece yarılara kadar oturarak bu kitabı yazdım. İstedigimde

yüzde yüz muvaffak olamadım. Ama yine de orijinal bir şey meydana getirdiğimi sanıyorum.”⁴³ Tonguç’un kitabını yazdığı günlerdeki Ankara, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun Ankara romanını çağrıştırır. Ülkede nüfusun çoğunluğunu yoksul köylüler oluşturmaktadır. Köylerde binlerce yıldır aynı üretim biçimi ve üretim ilişkileri süregelmektedir. Köylüler ağa, şeyh, aşiret reislerinin egemenliği altında patronaj ilişkileriyle iç içe yaşamaktadır.⁴⁴ Diğer yandan gelişmekte olan burjuvazi ve onun özellikle Ankara’daki yaşam biçimi göze çarpar. 1930’ların sonuna doğru, devrimci atılımlar ivmesini yitirmeye başlamıştır. Buna karşın bir avuç, ancak kararlı aydın insan için köy, çözülmesi gereken “dava”dır. Tonguç, bu davanın öznelere de yine köyden bulmaya kararlıdır. Bayır’a yazdığı yukarıdaki mektupta, “Bu memlekette iş görmek isteyenlerin çoğunun başı realist olmamalarından yenmiş. Eğitimci yetiştirme işinin azametini, ne kadar ağır bir yük olduğunu bütün ince noktalarına kadar hesaplıyorum. İcabederse bu iş için canını verecek öğretmen ve eğitimciler yetiştirmek lazım geldiğini de biliyorum.”⁴⁵ “Yalnız para için işe sarılacaklar gibi görünenlerin jestlerine hiç kıymet vermiyorum. Fakat istediğimiz gibi insan toplu ve hazır şekilde mevcut değil. Olsa onları kandırmaya çalışırdık. Aradığımız adamları, hayatta, kurslarda yoğunlaştırmak suretiyle elde edebileceğiz. Henüz hamur yoğurma devrindeyiz.”⁴⁶ Osmanlı’dan itibaren eğitim kurumları ülkenin “gerçek gereksinimlerine” göre örgütlenmediği bilinmektedir. Tonguç’un deyişiyle, ya statik kalmamak, ya da harekete geçilecektir. O, ikinci seçeneği

yaşama geçirmeye, güvendiği kişileri işbaşına getirerek ilerlemeye çalışır. Bir mektubunda resmi çerçevede olgunlaşmayan konuları yazışma yoluyla çözmek istediğini belirtir ve mektuplaşmanın gerekçelerini dile getirir: “Bazı meseleler henüz resmiyet çerçevesi içine girecek şekilde gelmemiş bulunmaktadır. Bunları arkadaşça konuşmak suretiyle istikamettlendirmek, bu mümkün olmayan hallerde ve zamanlarda da yazışma yoluyla başarmak gerektir.”⁴⁷ 7 Nisan 1938’de Manisa Milli Eğitim Müdürü Rauf İnan’a yazdığı mektupta “Sizin Horozköy’de açtığınız kursun, resmi tahriratlarla ifade edilemeyecek bazı safhaları var. Onları birer birer yazayım” diyerek Eğitimci Kurslarına alınacak öğrenci sayısının, resmi olarak belirlendiği gibi, yüz kişiden oluşmak zorunda olmadığını söyler. Tonguç için resmi kararlardan çok, “gerçek ihtiyaçlar” önemlidir. Mektuba göre, planda olmayan bir biçimde Manisa’dan talep gelmiştir ve bunun üzerine kurs açılmıştır. Burada Manisa’nın talebi “gerçek ihtiyaç” karşılıklı gelir. Ancak yeterince bütçe yoktur ve Tonguç, Haziran’da yeni bütçe ayrılana dek İnan’ın mevcut olanaklarla idare etmesini ister. Bunu açıklarken de üslubu güven vericidir, dostluk ve dayanışmayı içerir: “Onun için Hazirana kadar himmet sizden. Ondan sonra azami gayret ve para bizden” der.⁴⁸ Kısacası Tonguç’un mektup yazdığı her yaş ve statüdeki kişiye yönelik mektuplarında, içtenliğin ve dostluğun nesnel bir zemini bulunur. Tonguç ve “Köy Meselesi” Tonguç’un bütün eserlerinde köy sorunu önemli bir yer işgal eder. Çünkü o, köylerin içinde bulunduğu yoksulluk ve çaresizliğin bizzat tanığıdır. İlkoku-

lu mezunu bir çocuk olarak tek başına önce Bulgaristan’dan İstanbul’a, sonra da İstanbul’dan Kastamonu’ya dek yolculuk yapar. “O; 1900’lerin başında Silistre’de yaşayan bir köylü ailesinin çocuğudur. Balkan Savaşı sırasında İstanbul’a okumaya, öğretmen olmaya gelmiş bir gençtir. Tonguç, hem Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliği altındaki Bulgaristan köylerindeki yoksul halkın yaşamını, hem de Anadolu’yu çok iyi bilmektedir. Öte yandan Batı’daki eğitime ve toplumsal sorunlara da yabancı değildir: 1918’de iş eğitimi almak üzere Almanya’ya gönderilir. Burada Georg M. Kerschensteiner’in ve John Dewey’nin ‘bilgi okulu’na karşı, ‘iş okulu’ tartışmalarıyla tanışır. Tonguç bu düşüncenin kendisine yabancı olmadığını fark eder. Öte yandan Almanya’da bulunduğu günlerde Berlin’de ve Münih’te sol ayaklanmalar gerçekleşmiş ve Tonguç bir öğrenci olarak, bu siyasal çalkantılara tanık olmuştur. Ancak Almanya’daki eğitimi kısa bir süre sonra kesintiye uğrar. Öğrenciliğinin henüz ilk yılındayken ülkesinin işgale uğradığı haberini alır. Almanya’daki diğer öğrencilerle birlikte 19 Mayıs 1919’da İstanbul’a döner.”⁴⁹ Tonguç’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nda yöneticiler de, aydınlar da çoğunluk nüfusu oluşturan köylü ile yabancılaşmıştır. Tonguç şöyle der: “... Her şeyden evvel hakiki köyü tanıyalım. Hiç korkmadan, aldanmadan, demagogların oyunlarına kapılmadan onun bütün hususiyetlerini öğrenelim”.⁵⁰ Onun eğitim anlayışında köy, her alanda çalışacak nitelikte kahramana muhtaçtır. Bu kahramanlar köyün içinden yetiştirilmek zorundadır.⁵¹ Tonguç için bir köy “meselesi” vardır. Ancak bu mesele bazılarının

düşündükleri gibi mihaniki 'köy kalkınması' sorunu değil, anlamlı ve bilinçli bir şekilde köyün içten canlandırılmasıdır. Köyün insanı, öylesine canlandırılmalı ve bilinçlendirilmelidir ki onu, hiçbir kuvvet kendi çıkarına ve insafsızca istismar edemesin. Köyün sakinlerine köle ve uşak muamelesi yapmasın. Köylüler bedava çalışan iş hayvanı haline gelmesin. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir"⁵² Tonguç, 1935 yılında Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'ın ilköğretim alanında vazgeçilmez yardımcısıyken, bir yandan da 1938'de Köyde Eğitim ve 1939'da Canlandırılacak Köy adlı eserlerini yayımlar. Köyde Eğitim'i yazmadan önce kapsamlı bir araştırma yapar. Kitabın ikinci baskısının yapıldığı 1947'de Türkiye'nin 61 ilini, 305 ilçesini ve 9.156 köyünü incelemiştir.⁵³ Aynı zamanda döneminin köy öğretmenlerinden ve müfettişlerinden aldığı raporlar sonucu Türkiye'nin eğitim sorununu analiz eder: "Buna göre, köyü ve köylüyü tanımak zorunludur. Köydeki sorunları anlamak için hastalığın teşhisi gereklidir. Ona göre Türkiye köylüsünün en önemli sorunu, egemen güçler tarafından yüzyıllar boyu sömürülmesi, yoksulluk, eğitimsizlik ve Batıl inançlarla çevrelenmiş bir toplumsal yaşamdır. Bu durumdan en önemli çıkış yolu, köyün gerçek gereksinimlerine göre köylü çocuklarını yetiştirmektir. Bununun için de köylüyü iyi tanımak gerekmektedir. Tonguç, "köyde eğitimin nasıl olduğunu bilmedikçe, nasıl olacağını kestirmek mümkün değildir" der. Ona göre köy koşullarında büyüyen çocuk, bilinenden ve tercüme edilen kitaplarda yazılandan başka bir dünyadır.⁵⁴

► Klasik Eğitime Karşı Yaratıcı ve Özgürleştirici Eğitim

İsmail Hakkı Tonguç, uygulamadaki eğitim sistemini; ezberci, yaşamdan kopuk, toplumun ve insanın gereksinimlerinden uzak bulur. 3 Haziran 1937'de Sadri Ertem'e yazdığı mektupta, yeni hazırlanan testlerin içeriğini eleştirir: "Bu test değil, çocuklar için adeta bir bela! Yahu bu kadar suali sen değil ilk mektep talebesine, yaşını başını almış kelli fellî okuryazar denilen adamlara sorsan onları bile sıkıntı basar ve şaşırır kalırlar. (...) Bütün bu suallerin ifade ettikleri kitabi bilgi ile insanları ölçüp de hüküm vermek, insanı işe yaramayan bir malumat hokkası olarak görmekten başka ne ifade eder?"⁵⁵ Tonguç genç kuşakların yaşamdan uzak "kitabi bilgi"yle donatılmasını ve "insanın malumat hokkası" haline getirilmesini hem mektuplarında, hem de yazdığı kitaplarda eleştirir. Tonguç'un 1937'de yazdıkları, Freire'nin 1960'lı yılların sonunda formüle ettiği "Bankacı Eğitim Sistemi" kavramsallaştırmasını çağrıştırmaktadır.⁵⁶ Tonguç, öğrencilerin belleklerinin, anlamını ve önemini kavramadıkları bilgilerle doldurulmasını doğru bulmaz. Ona göre söz konusu eğitim, klasik eğitimidir ve terk edilmelidir! Rauf İnan'a 7 Nisan 1938'de yazdığı mektupta Eğitim Kursları'nda yeni bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu belirtir. Bunun çaresinin de "Evela mevcut bilgileri ve itiyatları terk. Yeniden yeni işe göre akılselikle hareket... Yoktan var icat etmek... Köye ve köylüye göre hareket... Bunların niçin böyle olmaları lazım geldiğini kursa geleceklerle temasdan sonra anlamak mümkündür."⁵⁷ Burada Tonguç, eski alışkanlıkların bırakılmasını, akılcı davranılma-

sını ve öğretmenin köylüden öğrenmesini ister. Onun bu yaklaşımı, bilginin yaşamla bağı kurma ve köylüyü sürecin dönüştürücü aktörleri haline getirmek amacıyla açıklanabilir.⁵⁸ Kurslara alınan gençlerin, kurs sonrasında eğitimci olarak gidecekleri köylerde, köyün "gerçek ihtiyacına" çözüm üretecek bir birikimle donatılmasını amaçlar. Bunun yolu köylüyü tanımaktan, köylünün ihtiyaçlarını köylüyle birlikte saptamaktan ve çözüm üretmekten geçmektedir. O halde bu eğitim müfredatının "ruhu" nasıl olmalıdır? İnan'a 7 Nisan 1938'de yazdığı mektupta şöyle der: "Tedrisata gelince: Onu resmi müfredat programı az çok göstermiş. Fakat ruhu program taslağında değil, kursu idare edecek olan arkadaşların ellerinde ve tarzı hareketlerindedir. Köyde ve köylüde mevcut kıymetleri, umumi ve mer'i (geçerli) kıymetler haline getirmek, bu kursların ve ondan sonra eğitimcilerin faaliyetlerinin neticesi olmalıdır. Sana meselenin ana hatlarını yazdım. Kursların kendi kendilerini yaratmaları en mühim noktayı teşkil eder. İş bizim klasik işler gibi mütalaa ederek merkezden imdat beklerseniz buradan belki para, kitap alabilirsiniz. Fakat ruhu vermek merkezin işi değildir... Bu işin gerçekleşmesi için resmi emirleri veriyoruz. Bunlardan azami şekilde istifade etmek size düşer."⁵⁹ Tonguç, yeni bir iş için yola çıkarken, "iş"i öncelikle insanların zihinlerine ve kalplerine sokmak gerektiğini, sonra insanların fedakârlığa girişeceğini söyler. Ona göre bireysel akıl, ortak akıl haline gelerek köyün maddi ve manevi alanda canlanmasına katkıda bulunmalıdır. Tonguç için "iş", bir idealin gerçekleşmesi demektir. İdeal ise, inanmayı, sevmeyi ve çalışmayı gerektirir. Ancak, daha önce de-

ğınildiği gibi, onun ortaya koyduğu ideal için yola çıkacak nitelikli insan sayısı oldukça azdır. Buna rağmen mektuplarında hiçbir zaman umutsuzluğa yer yoktur: Mevcut öğretmenler arasında amaçlanan eğitime sempati duyacak kişilerle ve “sami mi” ortamlar yaratarak işleri yapmayı amaçlar.⁶⁰ Bir yandan da işleri yapan kişilerin değişmez statü içinde kalmalarını istemez. Çünkü bu durum, diğerleri üzerinde egemenlik kuran bir biçime dönüşebilir. Tonguç’un eğitim sisteminde şuna dikkat edilir: Öğretmen köyün ihtiyaçlarına göre bildiklerini eğitmene öğretecek, ancak eğitimden adayından da öğrenecektir: “Kursçulara azami şekilde yardım ediniz. Onlar sizden, siz onlardan istifade ederek orada iyi, hatta örnek bir hayat tesis ediniz.”⁶¹ Tonguç’un örnek hayat yaratma çabası, enstitü çevresini ağaçlandırmak ve çiçeklendirmeyi de⁶², eşyaların niteliğini ve kullanımını da öngörür: “Herşeyi temiz ve basite irca etmek, birinci şart. Kurs eşyası ve binaları böyle bir renk göstermelidir. Ot yatak, battaniye, tahta karyola, bakır sahan ve bardak, çiçekli sofralar. Bir masadan yemek, ders, konferans, atelye vs gibi birçok işler için istifade bu kursların eşya kullanmaktaki prensiplerinin birini teşkil etmelidir.”⁶³ Kuruluşunda, Enstitülerin yerleşkelerinin bulunduğu bölgelerin ihtiyaçları ve coğrafi koşulları dikkate alınır. Ancak Tonguç, bu kurumların kuruluşunda da klasik yöntemlerden uzak durur. Aksi takdirde başarısız olunacağını düşünür. Bir mektubunda, Arifiye Köy Enstitüsü’nün öğrenci alma tarzını klasik eğitimle ilişkilendirerek eleştirir. O, okulu öğrenci için hazırlamaya karşıdır. Klasik eğitimde okullar hazırlanır, öğrenci hazır okula ge-

lir, “bilgili ve sınıfın tek egemen kişisi olan” öğretmenin öğreteceklerini beller! Tonguç bu yöntemin tersine, öğrenciyi hazırlık sürecine dahil etmeyi önerir. Enstitü Müdürü Balkır’a 24 Ağustos 1940 yılında yazdığı mektupta, Balkır’ın öğrenci karyolarını boyatmasını ve yoğun bir hazırlık içinde olmasını eleştirir: “Görünüşe göre sen bilinen mektebi hazırlayarak, sonra faaliyete geçmek istiyorsun. Bu doğru olmaz... Yağmurlar bastırınca kadar behemal çocuklar eğitim tertibi (*), dışarıda ders görecekler. Ancak bu tedbirle klasik tedrisat nizamını kırmak mümkün olur.”⁶⁴ Yine klasik eğitim sistemini kırmaya yönelik bir yöntem de şudur: “Yetişkin talebesi olan Enstitüler bu çocuklardan, birçok hususlarda, hatta birinci sınıflara ders verdirmek veya müzakere yaptırmak, bisiklet, motosiklet öğretmek gibi türlü faaliyetler için istifade etme yollarını arayıp bulmalıdır.”⁶⁵ Tonguç, 40 bin köyün okulsuz ve öğretmensiz olduğu koşullarda, bu koşulları değiştirme bilgisi, becerisi ve isteği olan kuşaklar yetiştirmek amacındadır. Çünkü mevcut koşullara göre, okul ve öğretmen ihtiyacı öylesine yakıcı bir sorundur ki, olabilecek en kısa zamanda ve en yeni yöntemle sorunun üstesinden geleceğini düşünür. O; eğitim, üretim, paylaşım ve birlikte eğlenme aracılığıyla güçlenen bireyler ve gençler yetiştirme hedefindedir. Mektuplarındaki klasik eğitim eleştirisinin temelini bu anlayış oluşturur. Ancak Tonguç’un bu düşüncesini bazı enstitü müdürleri ve öğretmenlerin kavramadıkları da mektuplara yansımaktadır. Tonguç, mektuplarında dile getirdiği gibi “işlerinin çokluğuna rağmen” bu kişilere yazmaya ve onları uyarmaya devam eder. Tonguç’un, yüz yüze ve gü-

vene dayalı, eğitimin her kademesindeki bireye değer veren anlayışı, klasik eğitime bir meydan okumadır. Onun bu yaklaşımı; enstitü yerleşkelerindeki müdürden öğretmene, usta öğreticiye ve öğrenciye dek yansımaları bulur. Bu eğitim ve yaşam biçimi, Köy Enstitüsü mezunu kuşağın güçlüklerden yılmayan, yaşamları boyunca son derece üretken ve topluma katkıda bulunan bireyler haline gelmesine yol açar. Tonguç’un mektuplarındaki üslup; öğretici, eleştiri ve özeleştiriyeye dayalı, destekleyici, imeceyi ön planda tutan, özsaygıyı geliştiren, doğa ve insan sevgiyle doludur. Aynı zamanda alçakgönüllüdür ve bu yüzden de diyalogu içerir. Başlangıçta da belirtildiği gibi mektuplaşma, bürokratik yapının içinde işlevsel bir yöntem olarak bilinçli bir biçimde seçilmiştir. Böylelikle yöneten-yönetilen arasındaki uçurumu ortadan kaldırmak, sözü edilen kurumların gereksinimlerini ve taleplerini doğrudan Ankara’ya ulaştırmak hedeflenir. Bu yöntem, aynı zamanda inisiyatif alan, sorumluluğu ve başarıyı paylaşan yatay ilişkiler sistemini beraberinde getirmiştir. Nitekim bu uygulamanın sonunda, kolektif aidiyeti olan, düşüncelerini açıklıkla söylemeyi öğrenen, katılımcı, sorunlar karşısında çözümler üretme yetisi gelişmiş, mesleğinin yanı sıra bir zanaat kolunda uzmanlaşmış, entelektüel birikimi olan 18 bine yakın öğretmen ve sağlık elemanı yetişmiştir. Bu insanlar, Türkiye’nin eğitim, bilim, sanat, edebiyat ve siyaset emekçilerini oluşturmuştur. Tonguç’un mektupları, eğitim sisteminin içinde bulunduğu sorunları anlamak, çözümler üretmek için günümüz eğitimcilerine, bilim insanlarına ve yöneticilerine ışık tutan örneklerle doludur.

ERZURUM'DA BİR GARİP OZAN NECATİ GÜLER -KADERİ-

 Hayati KERGET

Kurban olam yüzündeki benlere
Saçların tarumar tellenirken gel.
Yalvarırım uyma sakın ellere
Aşkın can evinde dinlenirken gel.
Döktün yaprağımı dalından bir bir
Sende hayat kaynar, bende can erir.
Kirpiğim altında kaynayan nehir
Ellerim içinde göllenirken gel.
Yağmurlar serpilip döküldüğü an
Bu acı ahenkle geçerken zaman
Hele nedir söyle elinde kalan
Sevdiğim, gün fecri küllenirken gel...

Edebiyat Fakültesi'ne kaydolduğum 1971 yılında tanıştım Necati abiyi. Lise ve fakülte arkadaşım, yıllarca kader birliği yaptığımız, halen Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı olan Prof.Dr. Metin Karadağ tanıştırmıştı bizi. İki katlı tipik bir Erzurum evinin zemin katı, onun pıdici dükkânıydı. Üst katta da ikamet ediyorlardı.

Metinlerin evi ise hemen yanındaki üç katlı evdi. Babası rahmetli Hacı Kaya amca batıda bir şehre göç ettiği için Metin, evin birinci katında kalıyordu. Fakülte hayatımız bu evde geçti diyebilirim. Bitirme tezimizi dahi burada yazıp

daktiloya geçtik. Dükkâna girince fırın, zemin-den bir metre kadar aşağıda, hemen karşıdaydı. Caddeye bakan cam kenarlarında üç dört sehpa. Etrafında arkalıksız hasır iskemleler. Fırının sol tarafından üç basamaklı dar bir merdivenle hamur haneye inilirdi. Burası fırının arka kısmıydı. Un çuvaları, hamur teknesi, kadayıf tepsisi. Buradan evlerine çıkan bir de kapı vardı.

Necati abi, rahmetli Necip amcanın tek oğluydu. Sarışın mavi gözlü, dubleks bıyıklı, orta boyda, zayıf bir vücuda sahipti. Saçları orta kısımdan dökülmüştü. Genellikle yüzündeki te-bessüme şahit olunurdu. En büyüğü 7 yaşında iki erkek çocuğu vardı. Birkaç yıl sonra bunlara iki erkek çocuk daha eklenmişti. Şafakla kalkar, hamurunu yapar, fırını yakar ve ateşin karşısında ter dökmeye başlardı. Ta ki akşamın 8,9'una dek.

Bazen kurşun, bazen tükenmez bir kalem sürekli sağ kulağı arkasındaydı. İşine daldığı, dudakları kıpırdadığı, gözleri mekândan soyulduğu anlarda, belli ki mısralar oluşmuştu zihninde. Tezgâhın üzerinde pideleri sardığı gazete kâğıtlarının kenar boşluklarına döküverirdi sözcükleri.

Bunlardan bir kısmı hafızaya veya deftere geçer, bir kısmı ise kaybolur giderdi.

"Sun be saki ne olursun içmesem boştur dünya
Yaprak dökmüş dal gibiyim barım bozuktur benim
İster otuz, ister altmış, yüzyıl sürse de rüya
Bu kervanı terk edecek kuvvetim yoktur benim."

1975 yılında arkadaşımız M.Kemal Barış, hayatını, ruh dünyasını ve şiirlerini, "Aşık Kaderi" başlığındaki bitirme tezinde topladı.

"Aşık Kaderi, 8 Kasım 1943 yılında Erzurum'da doğdu. Asıl adı Necati Güler'dir. Babası Necip Güler, annesi Gülsüm Güler'dir. Çocukluğu orta sınıf halk arasında geçen ozan, sanat enstitüsü mezunudur. Şiir yazmaya ortaokul sıralarında serbest vezin ile başlar. Bu dönem şiirleri, Erzurum'da günlük gazete olan Albayrak'ta yayımlandı. Daha sonra bu şiirlerini YAMA adlı kitabında topladı.(1966) Şairin asıl gücü, hece ölçüsü ile yazdığı şiirlerindedir. Bu şiirlerden bir kısmını Metin Karadağ ile beraber oluşturdukları GÖRÜNTÜLER adlı kitapta neşretti. Bu ara işçi olarak Almanya'ya giden ozan, memleket özlemi, çekilen sıkıntılar, ayrılık acıları ve günlük yaşamı dile getiren şiirleriyle orada yaşayan Türkler arasında sevilmiştir. Aşık, vatan hasretine dayanamayıp kısa zaman sonra yurda döner. Evli ve dört erkek çocuk sahibi Kaderi, ata yadigârı meslekleri olan fırıncılıkla hayatını kazanmaktadır. Bu sebeple Erzurum'da Fırıncızadeler diye tanınırlar. Kaderi, halen Erzurum Yeğen ağa Mahallesi, Gülahmet Caddesi'ndeki 45 no'lu fırını işletmektedir."

Özgeçmiş, böyle aktarılır bitirme tezinde aşığın. Kaderi, halk ozanlarının kaynağı olan bir bölgenin, Erzurum-Kars yöresinin çocuğudur. "Ben çocukluğumda babamın söylediği Emrah,

Sümmani, Karacaoğlan şiirlerini zevkle dinlerdim. Bunlarda sihirli bir hava bulurdum. "diyor.

Bulunduğu mahalledeki kahvehanelerde, özellikle ramazan geceleri halk aşıklarının atışmaları, onun yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Ozan bu dönemi şöyle hikâye eder: "Bizim mahallede Müştak'ın Kahvesi diye bilinen bir mahalle kahvesi vardı. Buraya kış geceleri, daha çok Ramazan geceleri çevrenin tanınmış aşıkları gelirdi. Masaların üzerine konulan sandalyelerde, ellerinde sazları geç saatlere kadar çığırır, atıştırlardı. Ben henüz küçük yaşta olma rağmen, aşıkların ayağında gülünç mısralar uydururdum. Babama söylediğim bu mısralara büyükler güler, "Bu çocukta iş var" derlerdi. Aşıklardan, Mevlut İhsani, Reyhani, Ümanican, Sümmanizadeler (Hüseyin Sinanoğlu, Nusret Torunu) gelirlerdi. 20-25 yaşlarındayken bu aşıklarla dostluğum ilerledi. Fırınma gelerek sazdan, sözden konuşur, sohbet ederdik. Yazdığım şiirleri bu aşıklara gösterir, fikirlerini sorardım. İşte bu dönemden sonra hece vezninden hiç ayrılmadım."

GÖNÜL

Gel de şu dağların doruklarından
Çaylara karışıp akalım gönül
Aşk ağaçlarının oyuklarından
Gençlik yıllarına bakalım gönül
Neydi o tozpembe gençlik yılları
Yandı tutuştu da kaldı külleri
Solgun çehreleri, titrek elleri
Hayal selleriyle yuyalım gönül
Hani seninle bir ahımız vardı
Gül kayalarından çiçek kopardı
Kahve falı gibi kabar kabardı
Her gün her fincandan çıkalım gönül
Çivili zihnimde çıkmıyor o an

Elinde çekiçle eziyor zaman
Semanın zararını yırtınca duman
Bütün arzuları tıkalım gönül
Ben bir kaderiyim kader delisi
Hak'kı zikrediyor eti derisi
Bak kapına geldi iylik perisi
Uzat ellerini çekelim gönül.

Olgunluk döneminde şair, etrafını artık kendi gözleri ile görmeye başlar. Duygularını, düşüncelerini kendine özgü anlatımıyla ifade eder. Şiirlerinde ağırlıklı tema, aşktır. Ulaşılamayan, sonunda kavuşma olmayan, geride acı, ıstırap ve bitmek bilmeyen bir özlem bırakan bir aşk. Kendisi anlatmasa da, etraftan duyduğuma göre mahallesinde yakın bir komşunun kızına sevdalanır. Onu yürekte ister. Hangi şartlarla bilinmez, bu sevdayı kimseye açamaz.

Sevdiği de başka birine gelin olmuştur.
Neler geçti aradan yine de taze misin?
Ben yıllarda eridim sen eski güzel misin?
Duydum ki bir zalimin kollarında uyuklar
Yalnız kalınca bana beddua edermişsin.

Şu mısralar, ozanın yaşantısına ayna olur adeta:

ADAM

Ben ki bu dünyanın çarkına girip
Dengeli dengesiz döndüren adam.
Bütün sevgileri toprağa gömüp
Bütün aşklarımı öldüren adam.
Porsuk yüzler verdi girdiğim her in,
Bir başka insanım, tutmadım hiç kin
Her gün türlü sarhoş, her günüm bitkin
Yaşamımı böyle sürdüren adam
Belli yıkılmışım her sabah erken
Musalla bağırip mezar çekerken
Yüzüme bakana mutluyum derken
Eli yalanıma güldüren adam...

Bekardık, o yıllar. Bizdeki sevda esintileri, yüreğindeki ateşi volkana çevirir, fırının içindeki kor alevler gibi mısralara dökülürdü:

Öyle zihnime girdin, öyle aklım aldın ki,
Çizdiğim her mısrada, her kıt 'ada sen varsın
Ve manasız bir yaşam sonunda anladım ki
Ben taparım, koşarım, sen iğrenir kaçarsın.
Ama bitmedi kavgam, şimdi daha güçlüyüm.
Maddende nefret varmış, mananda bilinçliyim
Derin bir kuyu gibi kara kara içliyim,
Beni bu çağda değil, gelecekte anlarsın.
Ağız dolusu tükrük gibi çalarken yere,

Basitliğinden başka ne bıraktın evrene?
Bil ve sakın unutma, senle dönen pervane
Çarkı dokunur bir gün âh eder de yanarsın.
Leyla Ben, Mecnun benim; Kerem ben, Ashı benim
Ey beyhude yananlar, görünüz yaşlı benim
Od bende duman bende, sinesi pashı benim
Bir çökmüş dilenciğim elbette ki kovarsın.

Şiirlerindeki ağırlıklı bir diğer tema da tabiatır. Hayatının büyük bir bölümünü fırının yakıcı ateşi karşısında geçiren ozan için doğa, hayallerini süsleyen bir serap halindedir.

Gül açar yaylanda ceylanlar geçer
Kavaklar uzanır, çamlar dal verir,
Derelerin çağlar, sürüler gezer,
Arılar sevişir, petek bal verir.

Şairin tabiat özlemini, Karacaoğlan'ın şiirlerindeki tada benzer şu dörtlükler ne güzel anlatır:

Atta yele gibi, geline kemer
Kanadım ovalar, dağlar ne güzel.
Göge yıldız gibi, geceye kamer
Muradım ovalar, dağlar ne güzel.
Koyunuma otlak, kuzuma sütsün,
Deliver bacanı, volkanın tütsün.
Çamlığın büyüsün, yeşilin bitsin
İmdadım ovalar, dağlar ne güzel.
Saçların yeşillik, dereler kaşın,
Kar yorganın olur, üşümen kışın
Hakkı selamlıyor dimdik bakışın
Feryadım ovalar, dağlar ne güzel.
Kızlarımız işler ipeklerini,
Arılar doldurur peteklerini
Öpsem efkârlyım eteklerini
Kurbanım ovalar, dağlar ne güzel.
Elinle verirsin yiyeceğimi,
Bağrında gizlersin içeceğimi
Bilirsin böğründen gececeğimi
Yollarım ovalar, dağlar ne güzel.

8 heceli şu koşmasında dereler adeta tabloleştirilir:

Yüce dağları severim
Hele dereler, dereler
Bahar gelince bezenir
Güle dereler, dereler
Çiçek açar yaprak değmez
Suyunu yabana vermez
Mağrurdur o, boyun eğmez
Sele dereler, dereler.
Bahar gelip gül açanda
Ördekler suyun içinde

Taşına basıp geçende
Dile dereler, dereler
Kemer olur dağlarına
Hayat verir çamlarına
Bedenime kollarıma
Çile dereler, dereler
Çakılların yosun tutar
Değirmen bendine akar
Köylü, kentli sana bakar
Gele dereler, dereler.

Elinde sazi olmadığı için "kalem şairi" diye niteleyebiliriz ozanı. Lakin tabiat temalı şiirlerinde sazın nağmelerini duyar gibi oluruz. Şiirlerinde sosyal konulara da değinmiştir Kaderi:

Zaman aktı sel gibi, nar gibi yaktı bizi
Halkalandı hep yıllar, ardına taktı bizi,
Cumhuriyet ne hoş söz, ne ulu bir sedadır,
Kollarımı dolayıp her sabah öptü bizi.

Şair, bir 10 Kasım günü duygularını şöyle dile getirir:

Yasların büyüğünde acımı anlatmaya
İçin için ağlarım Kasım sabahlarında
Güneş doğmuyor, neden ay doğmuyor batmaya
Karaları bağlarım Kasım sabahlarında.
Bir koca kervan yürür, adımlar kısa, ağır
Yorgun mudur bilinmez kim nereye çağırır?
Tek bir çığlık, tek bir ses: "Atam" diye bağırır
Köpürürüm, çağlarım Kasım sabahlarında.

Erzurum ve Dadaş, mısralarında şöyle biçimlenir:

Dadaş seni nasıl, nasıl anlatam?
Palandökenlerde kar mısın nesin?
İlin soğuk ama özün sıcaksın,
Kara gözlülere yar mısın nesin?
Efkârın mı var ki, çatık kaşların,
Yayla kokusunu verir taşların
Lacivert şıgvalı sert dadaşların
Meydan-ı cenklerde zor musun nesin?
Tenin ayaz yakmış, Rengin yaylalı
Yüzün nur saçıyor, gönlün sevdalı
Dadaş, Laleli'ler neden dumanlı?
Gönlün çiçeklerle gür müsün nesin?
Yiğitlerin meydanlarda güreşir,
Güzellerin orak ile eğleşir,
Ozanların sevda ile söyleşir
Yükselir minaren, nur musun nesin?
Yolların var asfalt ile taş ile
Yazın Geçer, yağmur ile yaş ile
Boğuşursun bora ile kış ile
Dağların göklerce, hür müsün nesin?

Şiirlerini genellikle koşma tarzında yazmıştır. Çoğunlukla 8-11 ve 14'lü hece vezni ile zengin kafiyeyi kullanmıştır. Ozanın mani tarzında şiirleri de vardır:

Yeşil mendilimi tut
Bu da sana bir umut
Ablanı seviyorum
Sarı kız beni unut
Gece saçını ördüm
Yattım düşümde gördüm
Seni asker etmişler
Hem ağladım hem güldüm

İlginç manzumelerinden biri de gaz lambası-nı anlatan şiiridir:

Oksarken hüner ister, fitili kız gibidir
Zamanede bu lamba gökte yıldız gibidir
Kapıyı yavaş kapa, pencereyi ağır ört
Ateşi söner gider, kurnaz hırsız gibidir.

Aşık Kaderi'de Türk Halk Edebiyatı'nın bakir sayfası olan destanlara karşı bir tutku vardır. İslamiyet'ten önceki devirlere ait bu epik türü, kendi duygu ve coşkunluğuyla manzumeleştirme çalışmıştır.

➤ YARATILIŞ DESTANI'NDAN

Daha eski çağlarda hiç bir varlık yok iken
Ay yıldızlar, gök, toprak, güneş dahi doğmazken
Bir alem ki uçsuz, Bir alem ki bucaksız
Bütün dünya yalnız su, hem ovasız, hem dağsız
Varlığın başlangıcı, tanrıların büyüğü
İnsanın ilk atası tanrı Karahan vardı.

Bu konuda, Metin Karadağ, Vedat Nuri Turhan ve Hayati Kerget materyal yönünden kendisine yardımcı oluyordu.

Görmedim yardan bir vefa, bitirdim başladığımı
Ne dünyada tek mutluluk, unuttum yaşadığımı

Tadımlık da olsa şiirlerinden örnekler verdiğimiz Kaderi'nin mısraları, edebiyat, şiir ve musikinin harman olduğu bu mekânda şekillenir, ruh kazanır. Dışarıda nefes kesen tipinin uğuldadığı kış geceleri, fırının sıcaklığında, değirmen kokan un çuvaları arasında, lavaş ekmek, göğermiş lor ve fırın kenarında demlenmiş çay tadında bütünleşmiş gönüllerin muhabbeti doyumsuz olurdu.

Kimler yoktu ki bu sohbet deryasında: Prof.Dr. Harun Tolasa, Prof.Dr. Coşkun Alptekin, Prof.Dr. Ensar Arslan, Prof.Dr. Yüksel Gencal, Dr. Fahrettin Arıcıoğlu, Prof.Dr. Metin Karadağ, Mücahit

Küleri, Murat Yalçın, Doç.Dr. Vedat Nuri Turhan, Öcal Günel, İlhami Kamber, Kemal Barış, Sadık Onursal, Alaattin Karaca ve niceleri...

Kaderi'nin şiirleriyle başlayan söyleşi, Öcal Günel'in uduyla renklenir, ardından Harun hocanın, "Mani oluyor halimi takrime hicabım "şarkısıyla doruğa ulaşırdı. Coşkun hocanın tarihi anekdotları, Ensar hocanın halk şiirinden örnekleri, İlhami Kamber'in sazı ve türkülerine girizgâh olurdu. Divan edebiyatı, Halk edebiyatı, şarkılar ve türkülerle o mekân bir dergâha dönüştürdü.

Bu geceler beni öyle etkilerdi ki, Yeğenağ'dan Hacıcuma'ya yürüyene dek, zihnimde bir şiir oluşturdum.

O günler için İlhami Kamber, duygularımı söyle dile getiriyor:"O fırında un çuvalarımın, hamur tahtasının dibinde duygu dolu, bazen saz, bazen türkü ve en çok da şiirlerle bezeli sohbetler, Neco'nun o gök mavisi gözlerinin bakışı, önümden akıp gidiyor." Aynı mahalleden Ali Nazmi Topçu, ozandan işittiği fakat kitabında olmayan mısraları terennüm ediyor bize:

Yemyeşil ağaçlar, yemyeşil bahçe,
İçinde bir aşık oturur, bir de düşünce..

Kim bilir, hangi gazetenin boşluğunda yitip gitmiştir bu dizeler?

Mehmet Dağıştanlı ise ozan için şunları söylüyor: "Biz aynı mahalledeydik. Lavaş ekmeklerini çok yemişizdir. Aynı tiyatro oyununda sahneye çıktık. Doğaçlama çok deyişlerini dinledik.

Vefatı bizi derinden üzmüştü". "Çocukluk ve gençlik yıllarımızda Yeğenağa Mahallesi'ndeki lavaş fırınında o mütevazı, saygılı halini, ağırbaşlı sessizliğini hatırlarım. Mekâmı cennet olsun" diyor, duygularında Nurettin Dağıştanlı.

Doğan Ünal: "Bir akşam fırında bize okuduğu "Öğretmen" şiirini unutamam. Sohbetiyle bizi mutlu etmişti."

Vahap Özkıran: "Metin Karadağ'ın evlerinde unutamayacağım bir edebiyat sohbetinde tanıştım. Ruhu şad olsun."

Kısacası, bizim dönemden Kaderi'nin mısraları ve sohbetiyle tanışmayan pek az kişi vardır.

Başka bir gece, Kaderi'nin bir şiirini hicaz makamında besteleyen Öcal Günel, uduyla bize sürpriz yapmıştı:

Gurbetteki sabahlar bağrımnda başka izdi
Sende köpüren hayat bende solgun bir yüzdü
Yıllardaki tek vefa yüzümdeki hatlarmış
Nasıl insafsız oldu nasıl derinden çizdi

Bazen tiyatro çalışmalarımızı da burada yapardık. Amatörce birkaç tiyatro eserinde oynayan Necati Güler, en son Halk Oyunları Halk Türküleri Turizm Derneği'nce Dadaş Sineması'nda sahnelenen "IV. MURAT" adlı oyunda, Sadrazam Recep Paşa'yı muhteşem şekilde canlandırmıştı. Tarih,12 Mart 1975.Yedeksubay olarak askere gidiyorum. Otobüsler, bu günkü Merkez Bankası'nın önünden kalkıyor. Ailem, eş,dost beni uğurlamaya gelmişler. Necati abi de orada. Vedalaşırken cebime bir zarf koyuyor. "Yolda okursun "diyor.

Akşamın hüznünde, yalnız kalışımın ıstırabı, gözyaşlarımı engellemeye çalışan boğazımdaki düğümlerle zarfı açtım. İçinde 50 lira ve bir şiir:

Bil ki ne yıkıldım bu ayrılıştta,
Ne denli sevindim, bilesin Kerget.
Alnından öperken girdiğin kışla,
Vatana tüm gücün veresin Kerget
Dünya bu yüzüne bir başka bakar
Bir başka kavurur bir başka yakar
Rindane gönlümden bir nehir akar
Yanıp yakılınca içesin Kerget
Ben bir divaneyim, yoksulum, acım
Yazılar sarayım, şiirler tacım
Bilmem ne isteyim, neye muhtacım?
KADERİ'yi bazen anasın Kerget

Erzurum dışında görev yaptığım yıllarda İzmit/Körfez'e nakleden Necati Güler,16 Mayıs 2004 yılında şiirlerini ve dostlarını bırakarak terk-i dünya eyler.

Öyle döndü ki zaman yüzlerde al kalmadı
Sen kendi köşende bittin bende de hal kalmadı

Bu çalışmamdaki bütün gaye, Erzurum'un toprağında yetişmiş bu şair ruhu dönemi yaşamamış, onunla karşılaşmamış insanımıza tanıtmak, şiirleriyle onları tanıştırmak; KADERİ'ye olan vefa borcumu bir nebze olsun ödeme isteğiyle olmuştur.

Ona Allah'tan rahmet ve mağfret diliyorum.
Mekâmı cennet olsun.

ERZURUM ASKERİ GENEL VALİSİ SERGEY MIHAILOVIÇ DUHOVSKY'NİN ANILARI - 1 RUSLAR ERZURUM'DA 1878'DE

Dr. Sıtkı Yılmaz KUŞKAY

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin (93 Harbi) sonunda Rus Ordusu 21 Şubat 1878'de Erzurum'a girmiş ve Erzurum'u teslim almıştı. Rus Askeri Genel Valiliğine Tümgeneral Sergey Mihailoviç Duhovsky getirilmişti. Erzurum'da tam yedi ay Askeri Genel Valilik yapan General Duhovsky, Erzurum'u Berlin Antlaşması'ndan sonra Türk Ordusuna teslim ederek Tiflis'e ve daha sonrada

St. Petersburg'a dönmüş, burada yayınladığı 40 sayfa metin ve ekindeki 1 sayfa harita ile birlikte anılarını “Русские в Эрзеруме в 1878 году. С планом города и чертежом памятника.” adıyla yayınlamıştı.

St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde bulunan bu anıların kopyası, değerli arkadaşım Zafer Pasin'in Rusya'da bulunan oğlu Müh. Yıldırım

tarafından bana ulaştırıldı. İleri derecede Rus diline hâkim olan Kars Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof.Dr. Hacı Nəcəfoğlu ise kitabın Rus diline çevirisini yaptı. Sayın Pasin ve Nəcəfoğlu'na bu eşsiz desteklerinden dolayı çok minnettarım. Yazımda, anılardaki yer adlarını güncelleştirerek fotoğraflarla zenginleştirmeye çalıştım.¹

¹ Bu makale aşağıdaki mektupla alındı:

Asya Türkiye'sinde 1878 askeri hareketimizin sonlarına doğru, bana kimilerinin ilgisini çekecek bir görev demarkasyon komisyonu başkanı verildi. Bu komisyon, Türk komisyonu ile birlikte Asya harp sahasında savaşan taraflar arasındaki ateşkes şartlarının ayrıntılarını ve sınır çizgisi istikametinin ayrıntılarını belirleyecek ve Erzurum şehir ve kalesini de Osmanlı makamlarından teslim alacaktı. Daha sonra Erzurum vilayetinde askeri vali olarak atandım ve bölgede Rus hakimiyeti süresince bu pozisyonda kaldım. ancak Berlin Antlaşması kararlarına göre Rusların Batum'da nihai girişinden sonra, Ermenistan'ın başkentini etrafı ile birlikte Türklere geri verdim.

Ruslar ikinci kez Erzurum'daydı. İlk giriş 1829'da General Kont Paskeviç komutasındaydı. O zamandan bu yana neredeyse yarım yüzyıl geçti. Bu olayla ilgili askeri-tarihi malzemelerimizin son derece az olması üzücü; ve yerel halk arasında onunla ilgili sözlü gelenek, ülkeye girdiğimiz zaman, ortaya çıktığı gibi, zar zor hayatta kalmıştı.

Erzurum'daki son bulunuşumuz, tifo salgınının şaşırtıcı oranlara ulaşan en büyük gelişimi sırasında Rus insanı için büyük zorluklarla doluydu. Tabii ki, birliklerimizin Erzurum yakınlarındaki on bir aylık kalış süresi boyunca bu birlikler ve yönetimler arasında, neredeyse hiç muhabir olmadığından dolayı işgale eşlik eden koşullar çok az biliniyor. Bu arada, görünen o ki, bu durumda çok şey dikkatini hak ediyor.

Rusların Erzurum'a girişinin, orada bulunuşunun ve Türklere geri verilmesinin ayrıntılı bir açıklamasıyla uğraşma imkânım olmadığından, o sırada en yakın üstlerime zamanında sunduğum raporlara neredeyse kelimesi kelimesine girmiş notlarımı “Askeri Koleksiyon”un yazı işleri müdürlüğüne gönderiyorum.

➤ General Duhovsky'nin Özgeçmişi

1838 yılında dünyaya gelen Duhovsky, Mühendislik ve Genel Kurmay Akademisi'nden 1859 yılında teğmen olarak mezun oldu. 1862'de Kafkasya Ordusuna atanan Duhovsky, 1870-1872 yılları arasında Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanlığı Yardımcılığı yaptı. 1873'te tümgeneralliğe terfi etti ve Kafkasya'da Türklere karşı bir savaş planı geliştirmek için görevlendirildi. Ardahan saldırısında önemli roller üstlendi. Daha sonra Hınıs'ta Ermeniler ve Kürtler arasındaki çatışmaları durdurmak için görevlendirildi ve Osmanlı-Rus Sınır Tespit Komisyonunun başına getirildi. Erzurum askeri Genel Valisi olarak tayin edilen Duhovsky, savaşın sonunda, Moskova askeri bölgesi kurmay başkanı olarak atandı, 30 Ağustos 1886'da korgeneralliğe terfi etti.²

Amur Bölgesi Genel Valisi ve Amur Askeri Bölgesi Komutanı olarak da görev yapan Duhovsky, Rus İmparatorluk Coğrafya Kurumu'nun Amur Dairesi'nin organizasyonunda aktif rol aldı ve bölgedeki eğitim kurumlarını geliştirmek, birlikler için tesisler düzenlemek, subayların ömrünü iyileştirmek ve onlarla birlikte askeri koleksiyonlar ve kütüphaneler kurmak için çalıştı.

28 Mart 1898'den Aralık 1900'e kadar Türkistan Genel Valisi ve Türkistan Askeri Bölgesi komutanı olarak görev yapan Duhovsky 1 Mart 1901'de öldü ve Alexander Nevsky Lavra'nın Nikolsky mezarlığına gömüldü.

11 Nisan 1876'da Prens F. G. Golitsyn'in kızı Prenses Varvara Feodorovna (1854-1931) ile evlendi. Çocukları olmadı.

➤ I. Erzurum şehrinin ve kalesinin işgali

31 Ocak'ta Hınıs-Kale'de, komuta ettiğim müfrezeyi Tümgeneral Loris-Melikov'a teslim etmek ve demarkasyon komisyonu başkanı olarak atanmam vesilesiyle acilen Hasan-Kale'ye gitme emri aldım. 1 Şubat'ta Hınıs'tan ayrıldım ve ayın 3'ünde Hasan-Kale'ye vardım. Birkaç gün önce Erzurum'dan ayrılan, Mirliva Hüseyin Avni Paşa, Kurmay Binbaşı Daniel Saib-bey, Anadolu Ordusu Karargâh Başkanı Yaveri Yüzbaşı Ahmet Hasbi Bey ve Katip Hilmi Efendi'den oluşan Türk komisyonu ise zaten buradaydı. Askerlerimizin son konuşulmasına kadar geçecek sürede Erzurum geçici komutanlığı görevi bana verildi.

Rus Erzurum Askeri Valisi General Sergey Mihailoviç Duhovsky (1839-1901)

Komisyon, ateşkese izin verilebilecek koşulların son maddesi olarak aşağıdaki talepleri yerine yetirmekle görevlendirildi:

1. Erzurum'un Türk birliklerinden derhal arındırılması ve birliklerimiz tarafımızdan işgal edilmesi.
2. Erzurum'da bulunan birliklerin Bayburt-Mashahatun hattının (bu iki noktaya yerleşme hakkı saklı kalmakla) ötesine çıkarılması.
3. Kobuleti, Yukarı ve Aşağı Acara ve Şavşat ve Lazistan'dan Türk askeri birliklerinin haritada belirtilen sınırlara çekilmesiyle birlikte Tsikhidzir mevzisinin ve Batum'un Türklere arındırılması.
4. Beyazıt Sancağı ve Van bölgesinin tamamının Van kentinin paraleline (enlemine) kadar Türk birliklerinden arındırılması.
5. Birliklerimizin işgal ettikleri noktalarda kalma ve işgal edilen topraklar içinde hareket etme hakları saklıdır.

Her iki komisyonun da Erzurum'a derhal gitmesi gerekli görüldü. İlk müzakereler sırasında ortaya çıktığı gibi, Türk yetkililer Müşir İsmail Paşa veya onun karargah başkanı Ferik Musa Paşa (Kundukhov)'ya sormadan hemen hemen hiçbir şey yapmaya cesaret edemiyorlardı.

4 Şubat'ta her iki komisyon da Hasan Kale'den ayrıldı. Devasa karlarla kaplı Deveboynundan geçen yol tamamen kapalı olduğundan, komisyonlar Yukarı Tuy köyünün içinden, Çoban-Dağ

² Rusların kullandığı Jülyen takvimini Miladi takvime çevirmek için 13 gün ilave etmek gereklidir.

sıradağları, Köşk, Tafta(Gökceyamaç), Hins (Dumlu) ve Sitavuk(Yolgeçti) köylerinden geçen dairesel abluka iletişim rotamız boyunca gitti. Burada, 40. Piyade Tümeni karargahının yerleştiği mıntıkada, komisyonlar geceyi geçirdi; Yaklaşık 9.000 fit³ yükseklikte, özellikle kalın karlı Çoban-dağ üzerinden geçen yol, askeri konvoyların sürekli hareketinden dolayı o kadar bozuktu ki at üzerinde hareket etmek bile çok zordu.

5 Şubat sabahı erken saatlerde, yukarı Fırat'ın (Karasu) donmuş bataklıklarından düz bir yol boyunca ilerledikten sonra, Soğuk-Çermik köyünden geçen komisyonlar Erzurum'a yaklaştılar. Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın (1818-1897) gönderdiği subaylar onları karşılamak için Erzurum'dan yola çıktılar. Şehre girmek zorunda olduğumuz Kavak cephesi de dahil olmak üzere Erzurum kalesinin tüm cephelerinde birbirine yakın kamplarda Türk birlikleri bulunuyordu. Onların sivri, yuvarlak çadırları, aceleyle inşa edilmiş ve taş fırınlarda sürekli yanan ateşten neredeyse kararmıştı. Surlarda hala büyük kalibreli silahlar vardı.

Surların yakınındaki Türk askerleri ve sokaklardaki insan kalabalığı merakla girişimize bakıyorlardı. Bu açık ve ayazlı günde ilk izlenime göre, oldukça temiz sokakların, çok sayıda açık dükkânın ve sağlıklı bir nüfusun görüntüsü beni şaşırttı, çünkü tüm bunlar, uzun bir ablukadan sonra, ancak çok zengin geçim olanaklarına sahip bir şehirde

olabilirdi.

Öğleye doğru Hüseyin Paşa, bizi Rus komisyonu üyeleri için özel olarak hazırlanan eve götürdü. Ona Müşir İsmail Paşa'ya gideceğimizi bildirdim. Müşir İsmail Paşa bizi çok nazikçe karşıladı; ama ruhunun kırgınlığının ve şehri Ruslara teslim etme emrinin uzun süre burada genel valilik yapan ve Erzurum'u öz evladı gibi seven kendisi için çok ağır olduğu açıktı. Müşir'in yanında karargâh başkanı Musa Paşa ve komisyonun tüm Türk üyeleriyle görüştük. Müşir'in vahim halini görünce, ona sadece bana verilen görevin konusunu hatırlattım, ondan gerekli talimatları alan Hüseyin Avni Paşa ile gerekirse Musa Paşa ile görüşeceğimi söyledim.

Müşir İsmail Paşa'nın emriyle bizim için Türk mutfağından öğle yemeği hazırlandı.

Yemekten sonra bizim Musa yanıma geldi. Şehri boşaltmak için yedi günlük sürenin mümkün olduğu kadar uzatılmasını ve Rus birliklerinin şehre girmesinin Müşir İsmail Paşa ve karargâhının şehirden ayrılmasından sonra ayarlanmasını istedi. İlk isteği kesinlikle reddettim ve daha sonra Müşir İsmail Paşa'nın İstanbul'dan Erzurum'u Ruslara teslim etmesi için hiç beklenmedik bir şekilde emir aldığımı, kendisinin bu emre kalenin tamamen güvenli durumuna atıfta bulunarak üç kez telgrafla itiraz ettiğini, üçüncü telgrafına cevaben kendisine, padişah adına emre daha fazla uymamanın vatana ihanet sayılacağı açıklandığını öğrendim.

Bu arada Türkler, topçu ve askeri malzemelerin Erzurum'dan çıkarılması hazırlıklarına başlamışlardı. Bu durum Erzurum'un Türk birliklerinden arındırılması için tayin edilen yedi günlük sürenin uzaması demektir. Şiddetli kış koşullarında bütün bir ordunun birkaç gün içinde çıkarılması çok zordu.

Müşir'in ikinci isteğiyle ilgili olarak, kaleyi bir saatliğine bile olsa yeterli sayıda birlik olmadan bırakamayacağımı beyan ettim ve Rus birliklerini en geç 9 Şubat sabahı TopDağ kalelerine getirmenin gerekli olduğunu söyledim; Müşir'e eğer isterse bir gün önce ayrılabileceğini beyan ettim. Her şeyden önce, ayın 19'u akşamına kadar burada tek bir bölüğün kalmaması için Türk birliklerinin Erzurum'dan çıkarılması programının derhal hazırlanmasını talep ettim. Türk birliklerinin işgal ettiğimiz bölgeden güvenli geçişini izlemek için Rus ve Türk taraflarından temsilcilerin atanması konusunda anlaştık. Bizden, Ilıca tarafından abluka hattını işgal eden tugay komutanı Tümgeneral Erast Stepanoviç Tsitoviç(1830-1898), Türk tarafından ise Binbaşı Hacı Halid Ağa temsilci olarak atandılar. Türk birlikleri Erzurum'dan ayrılana kadar şehrin ablukasının tüm ciddiyetle sürdürülmesini gerekli buldum ve bu gerekliliği hemen kolordu komutanına bildirdim. Musa Paşa, yılın bu zamanında ihracatın imkânsızlığı nedeniyle Erzurum'da satın alabileceğimiz çeşitli gıda ürünlerinin bulunduğu çok büyük bir depolar bulacağımızı duyurdu;

Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa (1818-1897)

Tümgeneral E. Stepanoviç Tsitoviç (1830-1898)

Türklerin önemli sayıda hastayı, doktor ve hizmetlilerden oluşan tam kadroyla bizim bakımımıza bıraktığını ve yarın sabahtan itibaren doğrudan emir vermem için görmek istediğimi ifade ettiğim tüm komutanların bana geleceklerini söyledi. Hasankale'de ki kolordu komutanı ile ilişkilimin rahatlığı için, Erzurum telgraf istasyonunda Teğmen Kalışevskiy konuşlandırıldı; İletişim, kısa sürede şehirden askeri hattımızın geçtiği Si-

tavuk köyüne kadar uzanan telgraf teli ile sağlatılıyordu.

Ertesi günü (6 Şubat) her iki komisyonun üyeleri, ateşkes koşullarının geliştirilmesine ve şehrin Türk askerlerinden arındırılması prosedürlerinin görüşülmesine ayırdılar.

Öncelikle Türk birliklerinin 5 Şubat'ta başlayan hareketinin bir listesi çıkarıldı. Yol boyunca büyük köylerin olmaması ve ağır kış mevsimi nedeniyle, özellikle geceleme-

lerde zorluklara rağmen, her gün önemli sayıda birlikleri göndermek zorunda kaldım.

Her iki komisyonun üyeleri 7 Şubat'ta ateşkes koşulları⁴ hakkında, 8 Şubat'ta ise Erzurum'un bize teslimi konusunda bir tutanak imzaladılar. Türkler, Rus ve Türk askerleri arasında bir çatışma olmaması için birliklerimizin konuşlandığı Ilıca köyünün içinden, durmadan geçmek zorundaydılar. Bazı Türk taburları ve bataryaları oldukça düzenli

⁴ Bu tutanağın edisyonu şu şekildeydi:

1) Akit taraflardan her biri, ona ayrılan, özel bir ekte adı geçen ve haritada işaretlenen, mntıkalandan ve yönlerden geçen sınır çizgileriyle belirlenen bölgenin hem askeri hem de idari açıdan tam sahibi olarak kalır. Her iki tarafın sınır çizgileri arasındaki tarafsız bölgede, her iki taraftan da tek bir silahlı kişi bulunmamalıdır; nüfusun yerel yönetimleri olduğu gibi kalır. 2) Ateşkesin sonuçlandığı haberinin alındığı günden itibaren, yani bu yılın 22 Ocak'ından itibaren, her iki tarafın askeri operasyonlar sona eriyor, bu konuda ateşkes anında sınır çizgisinin dışında ve tarafsız bölgede bulunan birliklerine zamanında emir verilmiştir; birlikler, bu emri aldıktan sonra üç gün içinde yerli ahalden alınan tüm ürünler için alacaklara ödeme yaparak, demarkasyon çizgisi sınırlarına çekilmelidirler. Söz konusu emirler, bu kanunun yetkililer tarafından imzalanmasından hemen sonra gönderilmelidir. 3) Ateşkes döneminin tamamı boyunca, birlikler, her iki taraf için kendi sınır çizgisiyle sınırlı olmak üzere, bölge içinde kalma ve hareket etme hakkını saklı tutar. Her iki tarafın ilçelerinde yerlerinde kalan mülki idare amirleri, mütareke öncesindeki gibi, ilgili tarafın en yüksek makamlarına teslim olarak görevlerini yapmaya devam ederler. 4) Nihai barışa kadar ateşkes yapılır. Bu nedenle, barış gerçekleşmezse, düşmana bildirimde bulunduktan veya ondan bildirim aldıktan sonra, iki tarafın da sınır çizgisini yedi günden önce geçme hakkı yoktur. 5) Sınır çizgileri geçici çizgilerdir ve yalnızca ateşkes sırasında geçerlidir. 6) Yerel sakinler, yalnızca ilgili tarafın (sınır çizgisi olan) yerel makamlarının yazılı izni ile sınır çizgisinden kabul edilebilir ve serbest bırakılabilir. 7) Akit taraflardan biri tarafsız bölge sakinlerinden ürün satın almak isterse, bu bölgeye silah ekiplerinin girilmesi yasaktır ve yalnızca silahsız kişilerin gönderilmesine izin verilir. Satın alınanların ihracatı için, askeri nakliye araçlarına tarafsız bölgeye girilmez, satın alınan ürünleri yerel sakinler aracılığıyla taşınır. 8) Tarafsız bölge sakinlerinin çevredeki nüfusun barışını etkileyebilecek suçlar işlemesi halinde, failler her iki tarafın da mutabakatı ile cezalandırılır; firari suçluları, taraflardan her biri diğer tarafın talebi üzerine derhal iade etmeyi taahhüt eder. 9) Erzurum ile ilgili ayrıca bir anlaşma yapılacaktır.

bir şekilde ilerliyordu; ancak sert bir kış için hafif üniformalarının dezavantajları herkese çok keskin bir şekilde yansiyordu. Türk askerlerinin geçişinden sonra yol boyunca donmuş insanların cesetlerini bulunuyordu. Türk birlikleri ulaşım olanakları sıkıntısı ve tam bir alay konvoy eksikliği sebebiyle bölük ve tabur ekonomisinin en gerekli öğelerini bile Erzurum'da bırakmak zorunda kaldılar. Ancak yedi günlük bir süre sona erdikten sonra onların çıkarılmasına izin verildi. Kalenin surlarında duran topların kaldırılması özellikle zordu.

Silahların hızla çıkarılması için garnizonun faaliyetlerine ise şaşırarak gerekiyordu. Yüzlerce kişi Topdağı ve Kiremitli Tabyalarından muazzam ağır topları halatlar yardımıyla şehre sürükledi. Rus birlikleri içeri girene kadar silahlar tüm kale ve surlardan çekildi. Türkler 320 toptan 155'ni çıkarmayı başardı. Geriye yaklaşık yarısı yivli, hazineye yüklenen mükemmel kalitede 165 top kaldı. Birçoğu, yedi günlük süre sona erdiğinde, bundan sonra kullanıma tamamen hazır olarak gezici yuvalarda Trabzon kapısına getirilmişti. Kullanıldıkları yerlerin yakınında silah arabalarından çıkarılmış yirmi top kalmıştı. Türkler, tüm topları geri çekmeyi başarmasalar da en azından ateşkesin beklenmedik bir anda bozulması durumunda bize tek bir silah kullanma fırsatı vermemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Terkedilmiş silahların birçok kilidinin götürüldüğünü fark ettim. Erzu-

rum'da bırakılan topların tüm kilitleri temin edilene kadar Gez köyüne çıkarılan topların bir kısmına geçici olarak el koydum.

Kale surlarının altına yayılan sıradan barut mahzenleri neredeyse olduğu gibi mühimmatlar ve barut fiçileriyle doluydu. Elimizde önemli silah depoları ve diğer çeşitli eşyalar kaldı; bu ürünlerin çok azı çıkarıldı. Listelerin biri Türkler, diğeri Ruslar için iki nüsha halinde tertip edildi. Kalan tüm depoların kademeli olarak yetkililerimiz tarafından devralınması kararlaştırıldı. Hepsi büyük bir karmaşa içindeydi. Neyin nerede ve ne kadar mevcut olduğunu kimse söyleyemiyordu. Silahların bulunduğu yerlerin yakınlarına çok sayıda kullanıma hazır mermi dağılmıştı; Tıpkı kaleyi keskin saldırıyla aldıktan sonra olduğu gibi.

Erzurum'dan çekilen Türk birlikleri kış için iase ve ibatelerinin yerli ahalinin uhdesinde olmakla sınır çizgisinin ötesine yerleştirilmek zorundaydı. Yolların o zamanki durumu ve kalın kar örtüsü sebebiyle bir adım bile ana yoldan ayrılmanın mümkün olmamasından ve Kop Dağı Geçidi'nin geçilmez olmasından dolayı çıkarılan toplar mecburen çok büyük eziyetle tek bir yerde (Pırnakapan köyü yakınlarında) toplandı, bahara kadar üst üste yığılarak kaldı.

Edirne'de imzalanan mütareke şartlarına göre, Erzurum'da bırakılan tüm Türk devlet malları, nihai barıştan sonra iade edilmek üzere tara-

fımızca bozulmadan muhafaza edilmeliydi; savaşın yeniden başlaması durumunda bunlar bizim malımız olacaktı. Depolarda kalmalarına izin verilen Türk subay ve askerleri hemen onları düzene sokmaya başladılar: topları belirtilen yerlere getirmeye, mühimmatı, özellikle donanımlı olanları sökmeğe ve depolardaki diğer tüm eşyaları saymaya ve düzenle yerleştirmeğe başladılar. Hepsinden önemlisi, kale topçuları kaldı. Yaklaşık 20 subay ve 450 alt rütbe; topçu mühimmatının önemli bir bölümünün bulunduğu kalede yerleşteler. Çeşitli askeri depolarda bırakılan subay ve askerler, depoların bulunduğu yere yerleştirildiler. Bunların sayısını netleştirmek çok zordu, çünkü Türk birlikleri yola çıktığında birçok birlikteki Erzurumlu subay ve askerler burada izinsiz kaldılar. Miralay (albay) Hakkı Bey, tüm asker ve timlerin başına getirildi. Subay ve geride kalanların sayısı kısa sürede azalmaya başladı; hepsi, onların gözlemlenmesiyle ilgili özel talimatlar verilen Rus komutanına bağlıydı.

Edirne mütarekesinin şartlarına dayanarak, Türk hükümeti tüm bozulabilir gıda maddelerini herkese satabilir veya karşılıklı anlaşmayla bize verebilirdi. Türkler ikincisini tercih ettiler. Müşir İsmail Paşa, devlete ait gıda malzemelerinin bize satılması için yerel halktan biri olan, ana vilayet meclisinin eski bir üyesi olan Ali Efendi Arapzade'yi vekil olarak atadı. Arapzade, yaklaşık 27 bin çetvert (çeyrek) buğday⁵, 10 bin 700 pud⁶ galeta (peksimet), 3 bin çet-

5 1 çetvert (buğday) = 9,5 pud

6 1 pud = 16.380496 kg

vert⁷ arpa, 4 bin okka⁸ tereyağı, 7 bin okka tuz, 7 bin 500 pud saman ve diğer erzakların bize emanet edilebileceğini söyledi. Hiç hazır un yoktu; ancak şehrin yakınında 35'e varan değirmen vardı; çevre köylerde devlete ait çok fazla saman yoktu. Bütün bunların kolordu komutanının emriyle satılması yasaklandı ve yavaş yavaş levazım depomuza girmeye başladı. Türk hükümeti tarafından belirlenen fiyatlar oldukça yüksekti. Örneğin buğday samarası (dörtte üçü) 50 ruble; ama yine de, bu fiyatlar, son zamanlardaki ürünlerin bize maliyetine kıyasla bizim için çok uygun çıktı. Bizim tarafımızdan işgal edilen bölge zaten tamamen harap olmuştu ve kesintisiz kar fırtınaları ve şiddetli donlarla birlikte 9000 fit'in üzerindeki geçitlerden geçerek çetin dağ yolları boyunca Trans Kafkasya'dan uzun mesafeli bir ulaşım o kadar zordu ki, örneğin arpanın 1 çetvertinin Hasan Kale'ye teslimatı 36 rubleye mal oluyordu. Her halükârda, Erzurum'da bulunan Türk gıda stoklarının satın alınması bizim için çok büyük bir mesele haline geldi.

Kıdemli Türk doktoru Miralay İsmail Bey'in ifadesine göre, askerlerle birlikte gidemeyen tüm Türk hastalar yaklaşık 4.600 kişiydi. Hastalar merkezi kalıcı hastane başta olmak üzere hastanelere dönüştürülen altı kışla ve 19 özel ev olmak üzere 26 noktaya yerleştirilmişlerdi. Bu mekanların neredeyse tamamı tıklım tıklım doluydu; sadece bazılarında düzen görülebiliyordu ve iki ana hastanede

hastalar gerekli tüm olanaklara sahipti. Tüm hastalarla birlikte, 4-5 hasta için bir oranında eczacı, yardımcıları ve hizmetlileri hariç 31 hekim ve cerrah vardı. Bu açıdan ilaçlarda da bolluk olduğu söylenebilirdi. Sağlık görevlilerinin yaklaşık yarısı Avrupalıydı: Avusturyalılar, Danimarkalılar, Norveçliler, Prusyalılar, İtalyanlar, Yunanlılar ve diğerleri. İngiliz Kızılay'ının İngiliz bağışlarıyla donatılan iki reviri, diğer tıp kurumlarından farklıydı; onlar, diğer tüm tıp görevlileri gibi fes giyen, beyaz bir kol bandı ve sol kollarında kırmızı hilal olan dört çok çalışkan genç İngiliz doktor tarafından yönetiliyordu. Revir görevlileri nekahet dönemindeki alt rütbelere ve bir kısmı işe alınan yerel sakinlerdi. Askerlerimiz ve hatta Erzurum Ovası'nın köylüleri arasında korkunç bir tifo salgınının hüküm sürdüğü bir zamanda, tifolu hasta sayısının 150 yi geçmemesine çok şaşırımdım. Erzurum'da Kasım ayının sonunda başlayan tifo salgınının en büyük boyutuna Aralık ve Ocak aylarında ulaştığı, günde 300 kişinin hayatını kaybettiği ve Ocak ayının ikinci yarısında birdenbire durduğu ortaya çıktı. Donmalar, ablukadaki Türk ordusunun baş belasıydı. Bir düzine donmuş askerin ve hatta tamamen donmuş cesetlerin ileri karakollardan getirilmediği bir gece bile geçmedi. Erzurum'a girmemden en geç üç gün önce, izcilerden gelen bazı bilgilere göre, Türkler ateşkese rağmen bütün gece bir saldırı beklediler. Donmuş askerlerin çoğu ampute edildi; ayakları ve kolları ke-

sik insanların yattığı odalarda inanılmaz ağır bir koku vardı. Donmuş hastalardan sonra en çok dizanterili hastalar vardı. Genel olarak, Ekim'den Nisan'a kadar Türk ordusu Erzurum'da yaklaşık 12.000 kişiyi gömdü; ama bizim geldiğimiz günlerde, çoğu ampute olmak üzere her gün 50 ile 90 arasında kişi ölüyordu. Kızılay'ın İngiliz cemiyetleri askerlere bol miktarda insanı sıcak tutan çoraplar, kazaklar ve çizmeler dağıtıyorlardı; ancak bu eşyaların çoğunun, İngiliz doktorların bizzat bana bildirdiği gibi, ertesi gün çarşıda çok düşük fiyata satıldığı fark edilince, bu hayır işi önemli ölçüde azaldı. Bir yıldan fazla bir süredir hükümetlerinden maaş almayan ve paraya çok ihtiyacı olan Türk askerleri sıcak iklime uyum sağlayan hafif kıyafetleriyle kalmayı tercih ediyorlardı. Yeter ki ellerine birkaç kuruş geçsin.

Erzurum'u işgal etmemizden kısa bir süre sonra Türk hastaların sayısı azalmaya başladı, öyle ki Nisan ayında tüm özel evler boşalmıştı. İyileşenler, sürekli olarak bir ekipte toplanarak her hafta bir Mamahatun'a yollanıyordu. Buna bağlı olarak, tıp görevlilerinin sayısı da azaldı. Tıbbi yetkililerimiz ve özellikle atanmış kişiler, gerekli her şeyin zamanında yapılmasını takip ediyorlardı. Hastalıklarını tamamen atlatamamış kişilerin özel bir ihtiyaç olmaksızın ağır hastaların sağlıklarına zarar verecek bir odadan diğerine nakledildiğini gören yetkililerimiz defalarca Türk doktorlarını bu rahatsızlıkları gidermeleri konusunda ikaz ediyorlardı.

7 1 çetvert (arpa) = 7,25 pud

8 1 okka = 1,2828 kg

Abluka sırasında Erzurum'da yaşanan başlıca zorluklardan biri de yakıt sıkıntısıydı. Şehir, Soğanlık'tan getirilen yakacak odun ve nüfus oranında tezek ile kış için stok yapardı; askerler için gerekli olan hazırlıklar ise yapılmamıştı. Birçok ev yakıt için çoktan sökülmüştü; ancak buradaki tüm evler taştan yapıldığından, genellikle burada duvarların arasına (deprem etkisine karşı) taşların arasına yerleştirilen keresteler, döşemeler ve tomruklar çok yetersiz kalıyordu. Şehrin süsü olan ağaçlar acımasızca kesilmek zorunda kalındı. Şimdi eskisine kıyasla çok az ağaç kaldı.

Erzurum bizim tarafımızdan işgal edildiğinde, şehir yönetiminin tüm Türk yetkilileri, 10 Şubat sabahından itibaren en yüksek Rus makamlarına tabi olmaları şartıyla, yerlerinde kalarak görevlerini eskisi gibi yapmaya devam edeceklerdi. Ancak Ferik Musa Paşa'nın ısrarı üzerine, Türk komisyonu üyeleri, bu görevlilerin tüm masraflarının daha sonra hükümetler arasında yapılacak bir anlaşma ile Türk hazinesinden karşılanmasını talep ettiler. Türkler, Erzurum'daki Türk yaşamını ve Osmanlı hükümetiyle olan canlı bağlarını koruma isteklerini, Erzurum'un savaşta bizim tarafımızdan alınmamış, ancak bir rehin şeklinde geçici bir işgale mahkûm edilmiş olmasıyla açıklıyorlardı. Rus komisyonunun üyeleri ise şehir yönetiminin aynı anda iki devletin yönetimine çifte bağımlılığı düşüncesine bile izin vermediler. Rus tarafı, şehir yönetimi için tüm masrafların münhasıran bir Rus kaynağından gelmesi gerektiğine

ve eğer Türkiye hesabına geri ödenirse, o zaman sadece hükümetler arasında daha sonra yapılacak bir hesaba göre yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Bahsedilen harcamaların kaynağı meselesi hem Erzurum'daki manevi gücümüz açısından hem de maddi bakımından ilgili olduğu kişiler açısından önemli olduğundan dolayı, Erzurum'un bize teslim edilmesi için diğer prosedürler konusunda tutanak tertip edilmesini geciktirmemek ve derhal kolordu komutanına rapor vermek için bu meseleyi açıkta bırakmayı kendime bir görev saydım. Birliklerimiz Erzurum'a girdikten bir süre sonra, Müşir İsmail Paşa, İstanbul'dan, Erzurum şehir rütbelilerinin masraflarının bir Rus kaynağından karşılanması gerektiğine, ancak hizmette bulunan tüm Türk yetkililerin Erzurum'dan tamamen çıkarılmasının daha iyi olacağına dair talimat aldı. Müşir, tüm görevlilerine mühürler, güncel dosyalar ve arşivlerle birlikte Erzincan'a gitmelerini emretti ve bu emir sonucunda Türk yetkililer buradan göç etmeye başladı. Bildiğiniz gibi Erzurum geniş bir vilayetin (genel valiliğin) yönetim merkeziydi; burada, asıl şehir ve vilayet kurumlarına ek olarak, idari, adli, ticari, dini yönetimi, maliye, gümrük gibi birçok yüksek makam vardı. Sekreterler ve yazıcılar(katipler) ile hizmet veren memurların sayısı birkaç yüzdü. Bütün bunlar, arabalarda yanlarında çuvalar dolusu kâğıt taşıyarak Erzincan'a taşındı. Erzurum'da ise sadece değiştirmedığımız, maasa bağladığımız, başkan ve üyelerden (yerlilerden) ibaret belediye meclisi kaldı. Buradan çıkan zaptiye (jandarma)

alayı yerine, şehri altı kısım ve 60 mahalleye ayırarak, kendi polis teşkilatını kurduk; insanı ayırım gözetmeksizin her millettten görevli kabul etmeye başlayarak kendi polis teşkilatımızı kurduk. Bu teşkilata giren yerel Ermeniler ve Rumlar, daha önce Türkler karşısındaki aşağı konumlarından sonra, bir rol oynama fırsatından özellikle memnundular; hemen kılıç kuşandılar ve yeni görevlerini yerine getirmek için ciddi ve gayretle yola çıktılar. Şehir ve özel emniyet müdürlüklerinin kurulduğu evin üzerine özel bayraklar asıldı. Şehirdeki düzen bir an olsun kesintiye uğramadı; Müslümanlar olup biten her şeye gözle görülür bir üzüntü ve düşmanlıkla bakıyorlardı.

Ayın 7'sinde, akşam saat 7 buçukta, Rus komisyonunun tüm üyeleri, Müşir'in evinde büyük bir akşam yemeği için davet edildi. Dürüst Türk yaşlı İsmail Paşa'ya, o anlatılamaz zor duruma liyakat ve asaletle katlandığı için hakkımı vermeliyiz. Müşirin bavullarının çoğu çoktan çıkarılmıştı; buna rağmen, 30 kişilik masaya çok iyi bir şekilde servis açılmıştı. Ev sahiplerinin ise bize mümkün olan tüm dikkati vermeye çalıştığı açıktı. Yemekhanenin yanında Erzurum'da kalan son askeri musiki korosu çalışıyordu. Türk heyetinin tüm üyeleri, Anadolu ordusunun karar-gâh safları, çok sayıda paşa ve Erzurum halkının temsilcileri davet edilenler arasındaydı. İlk kadeh, elbette, ateşkesin bir an önce kalıcı bir barışa dönüşmesi dileği ile İmparator ve Sultan onuruna kaldırıldı. Çok ayazlı geceye rağmen, insan kalabalığı evin etrafını sarmıştı. Ancak Müşir, akşam yeme-

ğinden önce yarım saatten fazla bir süre bizimle birlikte bir atıştırmalıkla kaldıktan sonra, beni masadaki yerime getirdi ve odasına gitmek için izin istedi: “Tamamen hastayım” dedi, “Anlıyor musunuz, halimi görüyor musunuz?” Daha sonra bana akşam yemeğinin her saatinde onun dua ettiği söylendi.

Ertesi gün, 8 Şubat, öğleden sonra saat iki sularında, Müşir, karargâh başkanı/reisi Ferik Musa Paşa ile birlikte, at gözlüğü takılı bir çift atın çektiği bir kızakla yola çıktı. Hudut demarkasyon tutanağı henüz bizimle imzalanmamıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın Musa'ya sormadan adım atmadığını görünce Müşir'den karargâh başkanını bir iki gün burada bırakmasını istedim. “Görüyorsun,” diye yanıtladı, “ne kadar yaşlı ve kalbim kırık, bana acı, şimdi onsuz adım atamam.” Müşir'e geceyi geçirdiği Gez köyüne giderken, başta Müslümanlar olmak üzere büyük bir yerel fahri maiyet at sırtında eşlik etti. Genel olarak, bu ayrılma dokunaklıydı. Gri saçlı Müslüman fanatığı yaşlı adam olan Müşir'in gözlerinde sürekli yaşlar vardı. “Beni her zaman destekleyen ve korkaklığı yasaklayan din olmasaydı,” bana dedi, “alnıma bir kurşun sıkmalıydım; evet, bir Rus insanı ve galiplerin bir temsilcisinin karakteristik özelliği olan cömertlikle beni biraz destekledin”. Müşir, yola çıkmadan bir saat önce, “Durumunun ne olduğunu,” söyledi bana, “kalbimin ne hissettiğini biliyorsun ve bu kalabalık (evin yakınında toplanan, neredeyse tamamı beyaz

sarıklı insanları işaret ederek) beni Erzurum'u Ruslara satmakla suçluyor”. Bir gün önce, kolordu komutanı bana, Müşir'in Ilıca'dan geçerken şeref kıtamızın önünden geçmeği reddetmemesi için düzenleme yapmamı emretmişti.

Tümgeneral Tsitoviç bu onuru mümkün olduğunca ciddiyetle düzenledi. Ancak Müşir, vagonun sadece birkaç dakikalığına indi, Tsitoviç'e, geçen tüm Türk birliklerine ve özellikle de komutanlarına gösterdiği ilgi sevgi ve ikramlarından dolayı içtenlikle teşekkür etti ve köylere doğru yol aldı. Birkaç gün yaşadığı Aşkale'de, birliklerini yerleştirdi. Müşir, Aşkale'den Mamahatun'a ve ardından askeri ve sivil tüm birimleriyle yerleştiği Erzincan'a taşındı.

Aynı gün, 8 Şubat'ta birliklerimizin Erzurum şehrine ilk hareketi yapıldı: Abluka hattının kuzey kısmını işgal eden 40. Piyade Tümeni'nin bir kısmı, kaleden atışların hedefi altında olan ve bu nedenle şimdiye kadar tutulmayan şehir kenarındaki köylere girdi: Tasmator, Müdürge, Soğukçermik, Şış ve Kân. Akşamdan beri Erzurum'dan çıkan çeşitli Türk ekiplerinin gecelemeleri için Gez ve Çiftlik köyleri boş bırakıldı.

Kolordu komutanının emrine göre, tahkimatlardan, her şeyden önce, tüm kaleye hâkim olan Topdağ, Aziziye ve Mecidiye tabyalarını Türk birliklerinden kalenin nihai temizliğine kadar işgal etmek gerekliydi. Bu tabyaların işgali, Deveboynu tarafında bulunan Kafkas Grenadiye (Özel

birlikler) Tümeni birimleri tarafından 9 Şubat'ta planlanıyordu. Bütün kış burada hiçbir iletişim olmadığı ve kar, özellikle geçitlerde, birkaç sajen⁹ tabakasında yattığı için, yolun önceden yapılması gerekiyordu. Bu iş, Hasan Kale'den ayrıldığı gün başladı ve çok enerjik bir şekilde yürütüldü. Grenadiyeler, uzun zamandır hayallerinin nesnesi olan ve çok büyük fedakarlıklara mal olan Erzurum'a bakmak için sabırsızlanıyorlardı. Deveboynu'dan başlayarak, dik yokuşlu ve inişli doğal çukurlu arazi boyunca, karda, bazı yerlerde at üzerinde oturan biniciden daha derin olan bir hendek kazıldı. 13. Erivan Muhafız Alayı'nın 1. taburuna ve 14. Gürcü Grenadiye Alayı'nın dört taburuna, Erzurum'a ulaşmadan önce çeşmeye vardıklarında durmaları ve bana ise onları karşılamam ve şahsen tabyalara götürmem için emir verildi.

Gün açık, sessiz ve soğuktu. Şehrin birkaç saygın sakinini (dün Müşir'i uğurlayan) yanına alarak çevremdeki küçük bir Kazak ekibiyle birlikte, şehirden yaklaşık altı verst¹⁰ uzağa götürdüm, birer birer kar hendeği boyunca hareket eden Erivanlıların öncü birlikleri ve onların tugay komutanı Tümgeneral Sergey Aleksandroviç Avinov'u (1801-1906) karşıladım. Hendeğin dibindeki gevşek kar, hareketi büyük ölçüde yavaşlatıyordu; insanlar devamlı nefes almak için hareketlerine ara veriyorlardı.

Birkaç düzine Ermeni'nin Ruslara bakmak için şehirden aceleyle koşarak geldi. Şehirdeki minarelerin tepelerinin

9 1 sajen = 2,1336 metre

10 1 verst = 1,0668 km

ilk görüldüğü çeşmeden başlayarak taburlarımızdan oluşan uzun bir sıra sağa döndü ve dar ve dik patika ile yavaş yavaş Topdağı yüksekliklerine tırmanmaya başladı. Buradan heybetli Aziziye, Mecidiye görüldü ve ayaklarının altında - koca bir şehir ve onun arkasında, beyaz-kar denizi arasında siyah, Trabzon karayolunun çizgisi, uzakta zar zor fark edilen Ilıca köyü. Topdağı'nın tepesinde taburlar düzlendi, yola çıktı ve sancaklarını açtı.

Erivanlıların 1. taburu, toplanma fırsatı bulmuş insan kalabalığı arasında, geçen yıl 28 Ekim'de Bakülüler tarafından şanlı bir şekilde basılan Azizeye tabyasına müzik eşliğinde düzenli bir şekilde yaklaştı ve kapılarının önüne dizildi. Tören kıtası yapıldı; Müziğin sesiyle bayrak, savunma kışlasının tepesine çıkan merdivenlerle yukarı götürüldü ve bir komutan olarak benim tarafından kapıların üzerine çekildi. Tabur, şapkalarını çıkararak haç işareti yaptı; sonra, yüksek "ura" sesleri ile müzik korusu "Tanrı Çarı korusun" şarkısını söyledi ve halk kışlaya girdi. Aynı şey 2. ve 8. Gürcü taburları tarafından büyük bir kışlanın bulunduğu sağ Azizeye önünde, aynı alayın 1. ve 4. Taburları ise Mecidiye önünde yapıldı. Gürcülerin mavi bayrakları, simetrik olarak inşa edilmiş savunma kışlalarının iki yanından ikişer kaldırılarak biri benim, diğeri aynı anda Tümgeneral Avinov tarafından çekildi.

Böylece Rus birliklerinin Erzurum tabyalarına ilk girişi gerçekleşti. Subaylarımızın ve askerlerimizin, tüm Türk birlikleri şehri terk edene kadar Topdağ'dan inmeleri yasaklandı

Akşama doğru son Türk taburları yola çıktı; şehir muhafızları, ablukanın başlangıcından itibaren silahlarla donanmış zaptiye (Türk jandarmaları) ekipleri tarafından gece boyunca işgal edildi. Erzurum muhafızları, muhafız komisyonunun bir üyesi olan Albay Tolstoy tarafından ayrıntılı bir şekilde denetlendi ve 10 Şubat sabahından itibaren Rus birlikleri tarafından işgal edilmesi düşünüldü.

159. Guri piyade alayından olan ilk Rus muhafızları, Oltu Kapısı'ndan girdi. İnsanlar, yüzlerce meraklı gözün önünde volta atan Rus nöbetçilerine hayretle bakıyordu. Şehirdeki asayiş bir dakikalığına ihlal edilmedi ve sadece şehrin kenar mahallelerinde, cesaretlenen Hıristiyanlar tarafından, açıkta bırakılan Osmanlı mahzenlerinden barutu çıkarmaya yönelik iki veya üç vaka oldu; ancak askerlerimizin ortaya çıkmasıyla bu girişimler de sona erdi. Bugün Meclis aracılığıyla ablukanın kaldırıldığını şehre duyurdum. Bu konuda daha önceden askeri birliklere emir verilmişti.

10 Şubat günü, öğleden sonra saat 2 sularında, Soğanlık müfrezesinin (Erzurum'u bloke etmiş) komutanı Korgeneral Heyman, Erzurum'a geldi. Tüzük gereğince, iç tarafında şehir meclisinin toplandığı Kars Kapısı'nın dış tarafında onu karşıladım. Korgeneral Heyman önce İngiliz General Kimbal'in daha önce yaşadığı daireye yerleşti; sonra İngiliz konsoloslarının kaldığı eve taşındı. Daire önünde General Heyman, müzik korusu eşliğinde bir şeref kıtası tarafından karşılandı. Varışından hemen sonra, farklı inançlardan

şehrin en saygın 10 sakini ve onlarla birlikte ruhani temsilcileri onunla görüşmeğe geldiler: Ermeni Katolik, Gregor-yen, Rum başpiskoposları ve Müslüman Kadı'sı, tüm taleplerimizi yerine getirmeye tam olarak hazır olduklarını ifade ettiler. O günden başlayarak Erzurum'un Türklerden arındırılması ve bizim işgalimiz bir gerçek oldu.

11 Şubat'ta, kolordu komutanı Adjutant (Yaver) General, şimdi Kont Loris-Melikov şehre geldi. Bu kez, Meclis üleriyle birlikte şehrin tüm saygın sakinleri, sırmalı uniformaları, madalyaları ve silahlarıyla kapılarda toplandılar; tam orada, bizim muhafız kıtamızın yanında, Kars kapısındaki kışlada kalan Osmanlı birliklerinden küçük bir fahri muhafız kıtası da sıraya dizilmişti. Şehrin sokaklarında, (Müslüman kesim arasında) Maksud Efendi'nin evine kadar, Topdağı'nın dan inen grenadiyeler ve dün şehre giren 1. Kafkas taburunun istihkamecileri yolun her iki tarafına dizildiler; evin yanına bir de şeref kıtası yerleştirildi. Evlerin çatıları ve Kolordu komutanının gideceği yol insanlarla doluydu; ama neredeyse hiç Müslüman görünmüyordu. Birlikler Kont Loris-Melikov'u "ura" diye haykırarak karşıladılar, hizmet için ifade ettiği selam ve şükranları canlı bir şekilde yanıtladılar. Ruhani temsilcilerinin, şehirde kalan tüm Türk yetkililerinin ve saygın kişilerin kabulü ertesi gün başladı.

Aynı dönemden itibaren Oltu ve özellikle Kars kapısından askerler, malları ve levazım nakliyecileri ile sonsuz bir hat halinde şehre girdiler. Hasan Kale'de ve tifo pisliğine

Tümg. Sergey Aleksandroviç Avinov 1801-1906

Tümg. Eduard Eduardoviç Zezeman 1832-1902 Erz. Garnizon Kom.

doymuş kırsal yeraltı mandalıklarda maruz oldukları uzun süren eziyetlerden sonra herkes mutlu bir şekilde düzenli, kuru ve ferah bir daireye sığınmak için acele etti. Çarşılarda birçok Rus askeri görünmeğe başladı; ilk başta askerler sadece silahlı ekipler olarak çarşı iznine bırakıldılar. Tüccarlar

günden güne tüm mallarını daha istekli bir şekilde sergilediler ve özellikle, birliklerle gelen Rus pazarlamacıları ve tüccarların etkisiyle fiyatlar saat başı yükselmeye başlasa da ticaret kaynamaya başladı.

Bununla, Erzurum geçici komutanı rütbesinde, kalenin

ve şehrin Türklerden teslim alınması ve Rus birliklerinin ve hakimiyetimizin yerleştirilmesi görevim son buldu. 16 Şubat'ta Tümgeneral Zezeman Erzurum komutanlığına atandı ve ben de Erzurum bölgesi askeri valisi görevini üstlendim.

**23 EYLÜL
2 EKİM**

**TARİHLERİ
ARASINDA**

YÜZLERCE
Seçkin Markada

%80'e
varan
BÜYÜK
İNDİRİMLER

DOĞU ANADOLU

BÜYÜK

ALIŞVERİŞ MARKA İNDİRİM VE
YÖRESEL LEZZETLER FUARI

ERZURUM'DA

BASLIYOR!

MNG EXPO & CONGRESS

www.mngexpo.com

[f](https://www.facebook.com/mngexpo) [@](https://www.instagram.com/mngexpo) [v](https://www.youtube.com/mngexpo) /mngexpo

**ULUSLARARASI
RECEP TAYYİP
ERDOĞAN
FUAR MERKEZİ**

